

УИФУН

АСАРЛАР

ОЛТИ ТОМЛИК

**АБУ РАЙҲОН
БЕРУНИЙ**

ТУРТ ПАРДА,
БЕШ КУРИНИШЛИ ТАРИХИЙ ДРАМА

ҚАТНАШУВЧИЛАР

- Абу Райҳон Беруний — улуғ олим.
Ибн Сино — буюк олим.
Гулсанам — Берунийнинг севгилиси.
Қоплон Ботир — Хоразм деҳқонларидан, мироб.
Жаъфар — Берунийнинг шогирди.
Худойберди — Ибн Синонинг шогирди.
Ибн Ироқ } — олимлар.
Масиҳий }
Маъмун — Хоразм шоҳи.
Маҳмуд Ғазнавий — Ғазна султони.
Суҳайлий — Маъмуinning вазири.
Маймандий — Маҳмуднинг вазири.
Дабир — Маъмуinning соҳир девони.
Шайхулислом } — Хоразм руҳонийларидан.
Аълам }
Қоратегин — Маҳмуднинг Хоразмдаги элчиси.
Сайёра — Маҳмуднинг синглиси, Маъмуinning хотини.
Масъуд — Маҳмуднинг ўғли, шаҳзода.
Унсурий — Маҳмуднинг пири, сарой шойри.
Сополтегин } — Маҳмуднинг лашкарбошиларидан
Ора Ботир }
Жайхунбек } — Хоразм бекларидан.
Шунқорбек }
Сухсур — Сайёранинг канизакларидан.
Мунажжим } — олимлардан.
Кимёгар }
Элчи — Бағдод халифасининг элчиси.
Заргар — Хоразм заргарларидан.
Бибисора — камбағал аёл.
Жаллод — Маҳмуднинг жаллоди.
Мулозим — Маъмуinning мулозимларидан.

Беклар, руҳонийлар, лашкарбошилар, мулозимлар, канизаклар, навкарлар, элчилар, соқчилар ва бошқалар.

ПРОЛОГ

Саҳна қоронғи. Қоронғиликда Қоратегиининг бақирғи эшитилади: «Қани, тезроқ олдимга туш, Абу Райҳон Беруний!» Саҳна аста-секин ёришади. Нурда Беруний кўринади. Унинг қўл ва оёқларига кишан солинган.

Беруний

Бу замонда донолар хор, иззатдадир жоҳиллар,
Бу замонда ўраб олган, чирмаб олган омонсиз
Ҳақиқатнинг чечагини ҳақсизликнинг печағи!
Бу замонда кесилар тил тўғри сўзни сўзласанг.
Бу замонда инсонларни халос этиб зулматдан
Фан йўлига бошлаганлар бошдан жудо бўлади.
Аҳли урфон қон йиғлайди замонанинг зулмидан,
Хавф остида олимларнинг, шоирларнинг ҳаёти.
Қанча олим қатл этилди, Фирдавсийни қувдилар.
Мана, менинг қўлларимга оғир кишан солдилар.
Ибн Сино, Ибн Ироқ, Масиҳийнинг тақдири
Меникидан афзал эмас! Зулм, зулмат, жаҳолат
Хуруж қилган бир замонда доноларнинг ҳоли танг!
Мана, менинг ҳаётимнинг бир лавҳасин кўрганда,
Сўзларимнинг ростлигига ишонурсиз, шубҳасиз...

Саҳна аста-секин яна қоронғиликка чўмади.

БИРИНЧИ ПАРДА

Хоразмшоҳ саройи. Серҳашам, гўзал хоналардан бири. Уртада
тилла тахт, атрофида олтин курсилар.
Жаъфар билан Худойберди хонани тартибга
солмоқдалар.

Жаъфар

(курсиларни қўя туриб)

Бу томонда жоҳиллару бу томонда олимлар!
Бу томонда алломалар, бу томонда золимлар.

Худойберди

Ҳай, ҳай, дўстим, ҳазиллашма! Агар билиб қолишса,
Сомон тиқар теримизга! Эҳтиёт шарт! Эҳтиёт!

Жаъфар

Билиб қўйки, қўрқоқ одам ҳеч вақт олим бўлолмас!

Худойберди

Берунийдай бўлиш керак демоқчисан!..

Жаъфар

Ҳа, ўлма!
Берунийдай бўлиш керак олим бўлмоқчи бўлган.

Берунийдай дадил, ботир, ҳеч нарсдан ҳайиқмас,
Ҳеч нарсдан қўрқмайдиган бошқа зотни билмайман!

Худойберди

Зеҳни ўткир, ақли расо эмиш Абу Райҳоннинг...

Жаъфар

Уқимаган китоби йўқ, ўрганмаган тили йўқ,
Арабу форс, юнону ҳинд, яҳудийлар тилини
Она тили каби билур. Ҳамма фанни ўрганган:
Тарих, ҳисоб, жуғрофия, илми нужум, фалсафа,
Тил илмини яхши билур, кимёнинг устаси.
Мусиқадан, шеъриятдан хабари бор мукамал.
Хуллас, устод билмайдиган илм йўқдир дунёда.
У Афлотун ва Арасту, Суқрот ҳаким, Форобий
Таълимотин сувдай билар, расо чаққан мағзини.
У фанга фан қўшган олим, илму фанни бойитган.
Бу замонда Берунийга тенг келувчи олим йўқ!
У замоннинг алломаси, донишманди, доҳийси!
Бунга мисол у яратган «Ал-боқия» китоби!

Худойберди

(курсида турган зар муқовали «Ал-боқия»ни олиб кўзига суртади, ўпади)

«Ал-боқия!», «Ал-боқия!»

Жаъфар

Китобларнинг султони!

«Ал-боқия» — фан бошига кийгизилган олтин тож!
Бу китобда араб ва форс, юнон, румо, яҳудий,
Суғд, Хоразм, Миср, Хитой, турк ва бошқа халқларнинг
Солномаси, урфу одат, дини, байрам, тўйлари,
Маросими, тарихлари тўла баён этилган.
Ҳа, ўзининг олимлиги, эътиқоди туфайли
Муллаларнинг ғазабига учраб, даҳрий саналиб,
Хоразмдан қувилганди йигирма уч ёшида!
Шундан кейин узоқ йиллар қувғинларда яшади.
У сарсонун саргардонлик азобини кўч тортди.

Аmmo олим ҳаммасига бардош берди, чидади,
Тақдир экан, оқибатда яна қайтди ватанга.
Ватанини — Хоразмни жондан ортиқ севади,
Журжон шоҳи Вашимгирнинг саройида турганда,
Иззат-икром кўрганда ҳам Хоразмни қўмсарди.

Худойберди

Хоразмшоҳ, ҳақиқатан, илму фаннинг ошиғи!
Ҳа, шоҳимиз Бухородан, Самарқанддан, Бағдоддан,
Нишопурдан, Кашмир, Ҳирот, Мисру Балху Шероздан
Юзлаб олим, шоирларни саройига тўплади.
Илми дониш ташкил этди. Мана, бугун Хоразм
Илму урфон ривож топган мамлакатга айланди.

Жаъфар

Аmmo ҳали жоҳиллар ҳам Хоразмда етарли,
Жаҳолатнинг кони бўлган мутаассиб муллолар
Фанга қарши қиличини ғилофидан суғурган,
Ҳа, ҳали жанг тугамаган. Мунозара авжида.

Бир неча мулозимлар билан вазир Суҳайлий киради.
Мулозимлар қўлларидаги гулоб, шарбат ва шароб қуйилган кўмуш
кўвачаларни ва заррин қадаҳларни курсиларга қўйишади.

Суҳайлий

Ҳа, жойларни бошлабсизлар!

Жаъфар

Жой тахт, вазири аъзам.

Суҳайлий

Баракалло дидингизга! Ҳа, дидингиз жойида.

Шайхулислом, Аълам, муллолар ва элчилар
киришади.

Ж а ъ ф а р

Марҳамат, тақсирлар, мана жойингиз.

С у ҳ а й л и й

Салом сизга, Шайхулислом! Салом сизга муллалар!

Ш а й х у л и с л о м

Ҳа, саломат бўлинг, вазир. Ҳаммангизга саломлар.

С у ҳ а й л и й

Қани, аввал, тақсирларга шарбат тутинг, томоқни
Пича ҳўллаб олишсинлар, мунозара олдидан.

Кулишади.

Ш а й х у л и с л о м

Бизга шарбат!

Қ о р а т е г и н

Бизга шароб!

Ж а ъ ф а р

Ҳаммаси ҳам муҳайё!

Мулозимлар қадаҳларга шарбат, шароб қуйиб меҳмонларга тўтадилар. Дабир бошлиқ олимлар киришади.

Х у д о й б е р д и

Марҳамат, донолар, мана жойингиз.

Олимлар кўрсатилган жойларга ўтиришади. Мулозимлар уларга ҳам шарбат, шароб улашадилар.

Қ о р а т е г и н

Абу Райҳон, Ибн Сино кўринмайди?

Д а б и р

Келурлар.

Қ о р а т е г и н

Жамоатни кутдиришдан хунук нарса бўлмайди!

Д а б и р

Ахир, элчи жаноблари, ҳозиргина келдингиз,
Нега бунча шошиласиз?

Қ о р а т е г и н

Ишим зарур. Ишим кўп!

Д а б и р

Ундай бўлса кета қолинг, баҳс сизсиз ҳам ўтади.

Қ о р а т е г и н

Мен Маҳмуднинг элчисиман! Менга дағал гапирманг!
Даражамга лойиқ иззат-ҳурмат талаб қиламен!

С у ҳ а й л и й

Уэр, элчи жаноблари, кўп қизишманг. Беруний
Ҳозир келур.

А ъ л а м

Ҳа, тўғри-да! Ҳа, аслида биз эмас,
Улар бизни кутишлари лозим! Одоб шунақа!

Беруний билан Ибн Сино киришади. Олимлар уларга ҳурмат
юзасидан оёққа турадилар. Уларга эргашиб муллалар ҳам беихтиёр
ўринларидан туришади. Фақат Қоратегин ўрнидан қўзғалмай, гер-
дайнб ўтираверади.

Б е р у н и й

Уэр, етук уламолар, уэр, улуғ олимлар.
Аҳли сарой, биз сизларни бир оз кутдириб қўйдик,
Ногаҳонда бир хаста чол келиб мадад сўради.

Йўқ дейишга ҳеч бўлмади. Ибн Сино иккимиз
Кечга қолдик даво қилиб хаста чолнинг дардига.

И б н И р о қ

Кўп савоб иш қилибсизлар!

М а с и ҳ и й

Тангри сизга ёр бўлсин!

Ш а й х у л и с л о м

Хоразмга хуш келибсиз, Абу Райҳон Беруний!

Б е р у н и й

Ватанимга қайтганимдан бениҳоя хурсандман,
Мени бунда таклиф этган шоҳимиздан мамнунман.
Умрлари, давлатлари яна зиёда бўлсин!

И б н С и н о

Кўп улуғ иш, кўп савоб иш қилди улуғ шоҳимиз,
Берунийдай алломани Хоразмга қайтариб.

Д а б и р

Хоразмнинг шуҳратига шуҳрат қўшар Беруний
Анжумани донишимиз энди равнақ топади.

М а с и ҳ и й

Ал Хоразмийнинг юрти яна битта донишманд
Ва забардаст алломага эга бўлди!

И б н И р о қ

Офарин!

Б е р у н и й

Миннатдорман, азиз дўстлар... Аммо менинг нархимни
Кўп ошириб юбордингиз... Муболага шеърга
Ярашади... Мен аслида бир меҳнаткаш олимман...

С у ҳ а й л и й

Камтарликка кўп устасиз, Абу Райҳон, Беруний!

Б е р у н и й

Қуллуқ, амир. Йўқ, ишонинг, ҳали қилган ишим оз.
Ҳақиқатда қилган ишдан қиладиган ишим кўп.

М а с и ҳ и й

Бу дунёда тугармиди тадқиқоти олимнинг?

Б е р у н и й

Ҳа, ҳали кўп изланишлар, тажрибалар олдинда,
Ҳа, Ҳиндистон ҳақида ҳам асар ёзиш орзум бор.
Илми нужум, риёзиёт, жуғрофия ҳақида
Рисолалар ёзмоқчиман, хуллас, дўстлар, ишим кўп.
Фан бобида кичкина бир ҳақиқатни кашф этмоқ
Игна билан қудуқ қазиш каби жуда мушкулдир.

А ъ л а м

Ҳа, гапингиз мутлақо рост. Мен кузатиб юрибман
Ишингизнинг чаласи кўп, хатоси ҳам анча бор.

Д а б и р

(кулиб)

Мунозара бошландими?

А ъ л а м

Бу шунчаки бир луқма.

Мулозимлар, соқчилар, бир тўда сарой аъёнлари
билан бирга Маъмун киради. Ҳамма ўрнидан туриб, таъзим
билан шоҳни қарши олади.

Маъмун

Уэр, пича ҳаялладим.

Суҳайлий

Зарари йўқ, шаҳаншоҳ.

Шоҳ тахтга, бошқалар жойларига ўтиришадилар.

Маъмун

Абу Райҳон, Ибн Сино, бениҳоя хурсандман
Сизлар билан бир замонда бирга яшаганимдан.
Фан, боғининг боғбонисиз, илму ҳикмат заргари,
Қуёш бўлиб нур сочасиз маърифат гулшанига!

Беруний

Қуллуқ, шоҳим.

Ибн Сино

Миннатдормиз.

Беруний

Дуодамиз сиз учун.

Маъмун

Ҳа, жамоат жам бўлибди, баҳсимизни бошлайлик.

Дабир

Амрингизга мунтазирмиз.

Маъмун

Хўб, қани ким бошлайди?

Мунажжим

Рухсат этинг менга, шоҳим, агар лозим кўрсангиз...

Маъмун

Хўб, марҳамат.

Мунажжим

Илми нужум, мунажжимлар ҳақида
Фикрингизни билмоқчиман.

Беруний

Хўб, фикримни айтаман.

Илми нужум ажойиб фан. Мунажжимлик яхши касб.
Мен ҳам илми нужум билан қизиқаман, биларсиз.
Бир вақт Қиёт яқинида расадхона қурганман,
Кузатгали юлдузларнинг самодаги сайрини.
Қуёш, Зухро, Миррих, Зуҳал, Аторуд, Ой, Муштарий
Кўзимизни кўкка чорлар, инсон, бизни ўрган, деб.
Қайдан қайга сайр этади осмон тўла юлдузлар?
Қайси бири сайёраю қайси бири собитдир?
Қайси бири айланади, қайси бири муаллақ?
Айланувчи кўкми, Ерми, юлдузларми, Қуёшми?
Мунажжимлар шу жумбоққа жавоб ахтармоқдалар.
Мунажжимлар юлдузларнинг турли ҳаракатини
Ҳолатини ўргандилар. Қадим юнон, ҳинд, араб
Олимлари сайёралар, собитларни ўрганиб,
Само ёритқичларининг кўп сирини очдилар...

Шайхулислом

Улар даҳрий! Улар кофир!

Аълам

Улар қаллоб! Фирибгар!

Б е р у н и й

Бу гапингиз тўғри, Аълам, мунажжимлар ичида
Сиз айтгандай, қаллоблар ҳам топилади, чунончи,
Қуръаандоз мунажжимлар олим эмас, фирибгар!

М у н а ж ж и м

Демак, менинг қуръаларим, сизча, ёлғон экан-да!

Б е р у н и й

Минг афсуски, шундай тақсир.

М у н а ж ж и м

Ахир, қуръаандозлар,
Қуръачилик минг йиллардан бери давом этади.
Қўп табаррук китобларда бу ҳақда сўз айтилган.

Б е р у н и й

Бари ёлғон! Уйдирма гап!

М у н а ж ж и м

Ё алҳазар! Таажжуб!

Б е р у н и й

Ҳа, таажжуб, минг йилдирки, қуръаандоз фолбинлар
Содда, жоҳил одамларни роса алдаб келдилар.
Минг йиллардан бери фанга раҳна солур бу иллат.
Юлдузларнинг авзоига қараб қуръа очмоқлик
Ўтакетган лўттибозлик!

М у н а ж ж и м

Агар исбот қилсам-чи?!

Б е р у н и й

Ёлғон гапни исбот қилиш мумкин эмас, мавлоно!
Инсонларнинг тақдирига юлдузларнинг дахли йўқ!

М у н а ж ж и м

Бу фикрга қўшилмайман!

Б е р у н и й

Ўзларида ихтиёр,

К и м ё г а р

Менинг ҳам бир саволим бор, агар рухсат этсалар.

М а ъ м у н

Хўб, марҳамат, эшитайлик.

К и м ё г а р

Абу Райҳон Беруний,

Кимёгарлар меҳнатига қандай баҳо берасиз?

Б е р у н и й

Жуда юксак баҳо!

К и м ё г а р

Раҳмат. Ундай бўлса айтинг-чи,
Яъни, мисдан олтин қилиб бўладими?

Б е р у н и й

Бўлмайди!

Ҳар маъданнинг ўзига хос хислати бор, ҳар жисм
Ўз жинсига, ўз таркиби, ўз мағзига эгадир.
Бинобарин, рухдан кумуш, мисдан олтин бўлмайди.

К и м ё г а р

Ахир, ўтмиш замонларда...

Б е р у н и й

Хабарим бор, мавлоно,
Мисдан олтин ясайман деб, кўп кимёгар уринган,
Аммо ҳеч ким ниятига етолмаган.

К и м ё г а р

Бу ҳақда

Мен жуда кўп китобларни мутолаа қилганман,
Кўп китобда мисдан қандай олтин яшаш усули
Кўрсатилган.

Б е р у н и й

Бари ёлғон, уларга ҳеч ишонманг!
У китоблар фанга хилоф, ҳақиқатдан йироқдир.
Бу иш билан неча йилдан бери шуғулланасиз?

К и м ё г а р

Ун йил бўлди...

Б е р у н и й

Хўш, натижа?

К и м ё г а р

Охирига етган йўқ...

Б е р у н и й

Етмайди ҳам! Эсиз, умр беҳудага сарф бўлган!

К и м ё г а р

Умидворман, бир кун эмас, бир кун олтин топаман!

Б е р у н и й

Кондан топиш мумкин, аммо, мисдан олтин бўлмайди.

К и м ё г а р

Шоҳим, яна, пича маблағ ажратсалар...

М а ъ м у н

Кўрамиз...

Демак, елга соврилибди ҳисоби йўқ маблағлар...
Қани, ҳазрат, энди сиздан эшитайлик!

Ш а й х у л и с л о м

(«Ал-боқия»ни қўлга олиб)

Хўб, шоҳим.

Бу китобда Муҳаммаднинг ҳаётини сиз оддий
Одамларнинг ҳаётидай содда таъриф этибсиз.
Ахир, ҳамма билади-ку, у пайғамбар! У расул!

Б е р у н и й

Буни ҳеч ким инкор этмас. Лекин унинг ҳаёти,
Таржимаи ҳоли равшан, қилган иши аниқдир.
Муҳаммад ҳам инсон эди сизу бизга ўхшаган.

Ш а й х у л и с л о м

Бизни унга тенглаштирманг! У илоҳий бир сиймо!

А ъ л а м

У тангрининг элчисидир бизга ваҳий келтирган!

Б е р у н и й

Ахир у ҳам инсонлардек бир онадан туғилган.
Қабиласи Қурайш эди, Ҳошим эди отаси.
У туғилди, у яшади, у курашди, сўнг ўлди...

А ъ л а м

Парвардигор, гуноҳлардан ўзинг асра!

Беруний

Сўзимнинг

Елғони йўқ!

Ибн Сино

Китобларда зикр этилган ҳаммаси.

Беруний

Пайғамбарлар, авлиёлар келиб кетган беҳисоб,
Мусо, Исо, Яъқуб, Довуд, етмиш беш минг пайғамбар
Тарихларда зикр этилур, ўйлайманки, билурсиз.
Муҳаммад ҳам ўшаларнинг бири эди.

Аълам

Сўнггиси!

Шайхулислом

Ҳа, Муҳаммад саллалоҳу алайҳу вассаллам энг сўнгги
пайғамбар! У парвардигори оламнинг энг севикли расули!

Аълам

У донишманд, доно эди!

Беруний

Тўғри, зукко, донишманд,
Кўп ақлли ва тадбиркор бир зот эди, шубҳасиз.
Аммо у ҳам инсон эди, бу ёғини унутманг!
Ҳа, тақсирлар, бу дунёда кўп воқеа юз берган.
Ҳа, бу кўҳна дунё кўпдан можаролар маскани.
Ҳар пайғамбар янги бир дин яратарди, динлар кўп.
Эътиқодлар, мазҳаблар кўп, тариқатлар, йўллар кўп.
Тариқатлар, мазҳабларнинг талошидан, жангидан
Ер юзини қоплаб олди қирғин, даҳшат, ҳалокат.
Чунки ҳеч халқ хоҳиш билан эски динни тарк этиб,
Янги динга кирган эмас, бунга тарих гувоҳдир.
Динлар қурол кучи билан тарқатилган доимо.

Вайрон бўлган мамлакатлар, ёндирилган шаҳарлар,
Пайғамбарлар қиличидан ўтказилган шўрликлар,
Бизни асло унутманг, деб кўз ўнгиди турибди!
Ҳа, тарихнинг ҳар варағи, ҳар бетида қон изи!

Ш а й х у л и с л о м

Ўтган ишга салавот деб, айтишмаган бекорга.
Истиқболни ўйлаш керак. Титган билан тарихни
Фойда чиқмас, ишимизга манфаати тегмайди.

А ъ л а м

Фақатгина мўминларни тўғри йўлдан оздирур!

Қ о р а т е г и н

Фуқаронинг миясини айнитади!

Ш а й х у л и с л о м

Ҳаққос рост!

Б е р у н и й

Истиқболда яшаш қийин, билмай туриб ўтмишни,
Ўтмишини унутганлар келажакда хор бўлур.
Истиқболни ўйлаганлар ўтмишни ҳам ўйлайди.
Келажаkning муаммоси бошланади ўтмишдан.
Аждодларнинг тажрибаси мадад берур авлодга.
Тарих бизга устод эрур, тарих бизга муаллим.
Урганмасдан туриб тарих сабоқларин, истиқбол —
Авлодларнинг тақдирини белгиламоқ мушкулдир.

Ш а й х у л и с л о м

Бу шаккоклик! Бу даҳрийлик! Авлодларнинг тақдирин
Тангри ўзи белгилайди!

А ъ л а м

Ҳа, барча иш худодан!
Аллақандай тарих эмас, тангри бизга мураббий!

Ш а й х у л и с л о м

Бу дунёда нима мавжуд, нимаки юз берса,
Фақатгина тангримизнинг каромати, хоҳиши!

А ъ л а м

Тангримизнинг хоҳишисиз содир бўлмас ҳеч нарса!

И б н С и н о

Ут кетса ҳам тангримизнинг хоҳишими?

А ъ л а м

Хоҳиши!

И б н С и н о

Улат келса, вабо бўлса буларни ҳам тангрининг
Хоҳишига боғлаймизми?

Ш а й х у л и с л о м

Ҳа, албатта боғлаймиз!

Булар осий бандаларга тангримизнинг жазоси!

И б н С и н о

Ундай бўлса, ўтга қарши, селга қарши курашмоқ,
Вабо, ўлат, офатларга қарши кураш тангрининг
Хоҳишига қарши кураш бўлмайдими?

Ш а й х у л и с л о м

Чалғитманг!

И б н С и н о

Йўқ, тақсирлар, ҳар нарсани тангримизнинг хоҳиши,
Истагига боғлаш хато, туҳмат эрур тангрига!

А ъ л а м

Е, алҳазар! Бу қандай гап! Тақсир, гапирсангиз-чи!

Ш ай ху л и с л о м

Қўя беринг, охиратда жавоб берур ўзлари!

И б н С и н о

Ахир, қанча-қанча золим, босқинчилар, фотиҳлар
Қанча элни шафқат қилмай таладилар, қирдилар,
Искандарнинг қирғинлари, Қутайбанинг босқини,
Хўш, булар ҳам тангримизнинг хоҳишига боғлиқми?!

Ш ай ху л и с л о м

Қутайбага тил тегизманг! У исломнинг шунқори!
Дини ислом лашкарига сардор бўлган қаҳрамон!
У адашган гумроҳларни ҳақ йўлига бошлаган.
Қутайбани ёмонламанг! У авлиё, у ғозий!

Б е р у н и й

Ҳа, тақсирим, сиз мақтаган ўша ғозий Қутайба
Хоразмга олов қўйиб, даҳшат солиб келганди.
У ҳам битта золим эди қиличидан қон томган.

Ш ай ху л и с л о м

Бу иблиснинг сўзи эрур!

А ъ л а м

Бу даҳрийлик! Бас қилинг!

М а ъ м у н

Сабр қилинг, Абу Райҳон тамом этсин сўзини,
Бу илмий баҳс, мунозара, жанжал эмас, тақсирлар!
Ахир, қуруқ раддиядан кимга фойда, тақсирим?
Қўлингиздан келса агар исбот қилинг аксини!
Ҳа, илмий баҳс ҳақоратмас, исбот талаб қилади!

Ш ай ху л и с л о м

Кечирасиз, шоҳим, аммо,

Маъмуни

Давом этинг, Беруний!

Беруний

Ҳа, Қутайба юртимизни босиб, янчиб келганда,
Хоразмда жуда юксак маданият бор эди.
Хоразмнинг кутубхона, саройлари, боғлари,
Китоблари, ёзувлари мавжуд эди. Қутайба —
Ҳаммасини хароб этди, китобларни ёндирди,
Саводи бор одамларни битта қўймай ўлдирди,
То ўтмишдан ному нишон қолмасин деб Қутайба!
Ҳа, Қутайба отларининг туёқлари остида
Аждодларнинг каллалари, жасадлари депсалган!
Қандай қилиб яширасиз ҳақиқатни, тақсирлар?!

Ибн Сино

Қутайбанинг лашкарлари қилич билан, куч билан
Аждодларни мажбур этган янги динга киришга.
Бир қўлида яшил ялов, бир қўлида қиличи,
Дарё-дарё қон оқизиб даҳшат солган Қутайба!

Шайхулислом

Ибн Сино, бу сўзингиз куфрона сўз! Тавба, денг!

Ибн Сино

Тақсир, аввал ҳақиқатни айтиб олай, тавбага
Кечикмасмиз. Гуноҳ қилсак тангри ўзи кечирар.
Аммо ҳақ сўз тангрига ҳам хуш келур деб ўйлайман.

Беруний

Ҳа, ўтмишни унутмаймиз, кўр бўламиз унутсак!
Тарих гувоҳ: босқинчилар қонли найрангларини
Дин номидан қилиб келди ва ҳозир ҳам қилмоқда.
Дин, шарият, тангри номи ниқоб бўлди уларга.

Ш а й х у л и с л о м

Ахир, шоҳим, бу гапларнинг замирида шаккоклик,
Ва даҳрийлик ётибди-ку! Бас қилишсин! Илтимос!

Қ о р а т е г и н

Шоҳим, сизнинг сабрингизга қойил қолдим. Бу гаплар
Агар султон саройида айтилганда, ҳеч сўзсиз,
Икковининг тилини ҳам шартта қирқишар эрди!

Б е р у н и й

Яхшики, биз султон Маҳмуд саройида эмасмиз.

И б н С и н о

Ҳа, элчининг сўzlари рост, ҳеч бир мубобағасиз,
Ҳар қанақа иш келади султон Маҳмуд қўлидан!

Қ о р а т е г и н

Султонимга тил теккизманг! Сўнг пушаймон бўласиз!

М а ъ м у н

(базовга)

Биз мавзудан чиқиб кетдик, бу ҳақда сўз тўхтасин!
Ҳа, тақсирлар, тарихимиз, ўтмишимиз ҳақида
«Ал-боқия» китобида яхши гаплар айтилган.
Ўйлаймизки, бу китобнинг элга нафи кўп бўлур.

Ш а й х у л и с л о м

Кечирсинлар, шоҳим, бизнинг шубҳамиз бор. Бу китоб
Мўминларга ёмон таъсир кўрсатиши муқаррар!
Бу китобнинг мазмуни зид қуръон таълимотига!

А ъ л а м

Бу китобни куйдирардик агар имкон бўлганда!

И б н С и н о

Бу китобнинг нусхалари жаҳон бўйлаб тарқалган,
Ҳаммасини ёндиришга етармикан вақтингиз?

М а с и ҳ и й

Бу китобни ёндирурсиз, аммо унинг мазмуни
Илму урфон оламида азал-абад қолади!

М а ъ м у н

Майли, ҳар ким ўз фикрида қола қолсин, ҳақи бор,
Энди бўлак бир мавзуга ўтсак яхши бўларди.

Қ о р а т е г и н

Кечирсинлар, шоҳим, менда савол бор.

М а ъ м у н

Марҳамат!

Қ о р а т е г и н

Хўш, Беруний, нима учун ғайридинлар ҳақида
Ва уларнинг русумлари тўғрисида муҳаббат,
Ҳурмат билан сўз юритиб шариатни буздингиз?

Б е р у н и й

Мен ҳеч қачон шариатни бузмаганман, бузмайман,
Сиз ғайридин деб атаган одамлар ҳам тангрининг
Бандалари! Уларни ҳам худо ўзи яратган!
Ёки гапим нотўғрими?

Қ о р а т е г и н

Тўғрилиқка тўғри-я...

Б е р у н и й

Ҳаммаси ҳам худо дейди, нажот истар худодан,
Ҳаммаси ҳам тангримизнинг жаннатидан умидвор.
Ҳаммаси ҳам тангримизнинг дўзахидан қўрқади!

А ь л а м

Улар кофир! Дўзахийдир! Дини ислом ёвидир!
Уларни ҳеч шафқат қилмай қириш керак! Сиз эса,
Уларни ҳам мусулмонлар қаторига қўйибсиз!

Б е р у н и й

Тақсир, қизиқ, Мусони ҳам, Исони ҳам эътироф
Қиласизу, умматлари дўзахий деб қаргайсиз,
Нега энди пайгамбарлар, авлиёлар азизу,
Шўринг қурғур умматлари бўлар экан гуноҳқор?

Ш а й х у л и с л о м

Бошимизни айланторманг! Биз бандаи мўминлар
Шариатдан, тариқатдан бир энлик ҳам чиқмаймиз!

Б е р у н и й

Ахир, инсон онасидан туғилганда на кофир,
На мусулмон, на мажусий бўлиб туғилмайди-ку!
Бинобарин ҳаммаси ҳам тангримизнинг бандаси.
Ҳаммаси ҳам худди биздек яшаш учун ҳаққи бор!
Бири ўтга топинади, бири бутга чўқинар,
Бири эса тангри, дейди осмондаги қуёшни.
Ҳўкизга ҳам, илонга ҳам сифинувчи эллар бор.
Ҳаммасининг ўз анъана, ўз одати, ўз расми —
Маросими мавжуд эрур. Ҳаммасининг тақдири
Парвардигор томонидан белгиланиб қўйилган.

А ь л а м

Бу гапингиз тўғри, аммо...

Б е р у н и й

Бинобарин ҳамма халқ
Эҳтиромга сазовордир. Маданият, илму фан
Соҳасига барча халқ ҳам ҳисса қўшар баравар.
Бунга мисол Арабу Ҳинд, Юнон, Хитой, Хоразм,
Афлотунни, Арастуни билмайдиган одам йўқ.

Ахир, улар гайридин-ку?! Гайридин деб, уларнинг
Меросидан воз кечишлик тўғри бўлар эдими?!

Ш а й х у л и с л о м

Афлотуннинг, Арастунинг йўли бошқа...

Б е р у н и й

Тақсирим,
Сўзингизнинг мантиқи йўқ! Ҳа, дунёда Арасту,
Афлотундек илму фанга ҳисса қўшган олим кўп.
Ҳа, тақсирлар, илму фанни инсоният яратур.

И б н И р о қ

Маърифатнинг дарёсига томчи қўшар барча халқ.

М а с и ҳ и й

Маданият, илму урфон башарият мулкидир.

И б н С и н о

Ҳа, олимлар бир-биридан ўрганади доимо,
Бир-бирини ҳурмат қилур қайси ирқдан бўлмасин,
Қайси тилда сўзлашмасин, қайси динда бўлмасин.

Ш а й х у л и с л о м

Е алҳазар!

А ъ л а м

Бу қандай гап!

Б е р у н и й

Бу ҳақиқат, тақсирлар.

С у ҳ а й л и й

Ер юмалоқ дер эмишсиз, шу гап ростми?

Беруний

Ҳа, вазир.

Коинотга назар ташланг, ҳамма нарса юмалоқ.
Ою Қуёш, юлдузлар ҳам юмалоқдир, мавлоно.
Назар солинг, доирадир кўк ҳам, тақсир, уфқ ҳам.
Нега энди бу қонундан Ер мустасно бўлармиш?

Аълам

Ер япалоқ! Бу ҳақиқат ҳаммамизга аёндир.

Беруний

(киноя билан)

Ер ҳўкизнинг шохидаю ҳўкиз балиқ устида...

Аълам

Худди шундай! Бундан кулманг! Бу қуръонда айтилган!

Ибн Сино

(киноя билан)

Ҳа, тақсирлар, бу соҳада қийин сизга бас келиш.

Беруний

Ер юмалоқгина эмас, Ер ҳаракат қилади.
Қуёш эмас, аслида Ер айланади...

Аълам

Е тавба!

Суҳайлий

Ундай бўлса Ер устида турган барча жисмлар
Ҳар томонга сочилишиб кетмайдими?

Б е р у н и й

Йўқ, тақсир.

Чунки бутун жисмларни, худди оҳанрабодек,
Ер ўзига тортиб турар.

Ш а й х у л и с л о м

Бу гапингиз афсона!

Б е р у н и й

Кўкка қаранг, Ою Куёш, сайёралар, собитлар
Нега фақат бир томонга қараб айланишади?
Эҳтимол Ер айланару улар бари тек турар...

А ъ л а м

Е алҳазар!

Ш а й х у л и с л о м

Абу Райҳон, ўйлаб кўринг, тавба денг!

Б е р у н и й

Арастунинг таълимоти ўйлантирар одамни.
Бир қудрат бор ҳаракатга келтирувчи оламни.
Аmmo олам абадийдир, дейди доно Арасту.
Улуғ олим Форобий ҳам бу фикрга қўшилган...

Ш а й х у л и с л о м

Сиз-чи?

Б е р у н и й

Биз ҳам қўшиламыз.

Ш а й х у л и с л о м

Катта хато қиласиз.

Б е р у н и й

Хато қилсак тангри бизни кечирар деб ўйлайман.

А ь л а м

Еру кўкни парвардигор етти кунда яратган.
Дунё асли бебақодир, охирзамон бўлганда,
Кунпаякун бўлур олам, нишон қолмас дунёдан!

Б е р у н и й

(киноя билан)

Унга ҳали анча вақт бор, ҳозир тирик эканмиз,
Бу дунёнинг тақдирини ўйлашимиз керакдир.

Ш а й х у л и с л о м

Банда ожиз бу дунёнинг тақдирини ўйлашдан.
Парвардигор ўзи ўйлар. Ҳамма нарса худодан!

Б е р у н и й

Ундай бўлса нега тангри ақл берди инсонга?
Нима учун қулоқ берди? Нима учун кўз берди?
Нима учун идрок берди? Сезги берди? Ҳис берди?
Булар нега керак эди ишламаса инсонга?

Ш а й х у л и с л о м

Парвардигор ўзи билур.

Б е р у н и й

Йўқ, тақсирим, инсонлар
Атрофини қуршаб олган бу сеҳргар оламнинг
Овозига қулоқ солиб, уни кўриб кўз билан,
Ақл билан идрок этиб, сезиб сезги, ҳис билан,
Англамоқни истайдилар ҳақиқатни, дунёни!

А ъ л а м

Банда ожиз бу дунёнинг асрорини англашдан!

Б е р у н и й

Дунё — моддий, Арастунинг, Форобийнинг фикрича,
Ҳамма нарса тўрт унсурдан пайдо бўлур дунёда.
Булар: тупроқ, ҳаво, сув, ўт. Булар ҳамма нарсанинг
Замирида, таркибида, мазмунида мавжуддир.
Табиатда қонуният, сабабият ҳокимдир.
Агар қуёш нур сочмаса, гул унмайди тупроқдан,
Тош ўрнидан қўзғалмайди, қўзғатмаса бирор куч.
Сув ҳамма вақт юқоридан пастга қараб оқади.
Кундуз куни кўк юзида кўринмайди юлдузлар.
Ҳар бир жисм қизитилса кенгайди, совиса
Тораяди, қисилади — бу табиат қонуни.
Олимларнинг вазифаси қонунларни ўрганиш,
Ҳодисалар, жисмларнинг сабабини аниқлаш.

Ш а й х у л и с л о м

Абу Райҳон, ахир, бу гап бориб турган шаккоклик,
Даҳрийлик-ку?!

Б е р у н и й

Мен, тақсирим, ҳақиқатни сўзладим.
Нега гоҳо ёмғир ёғар? Нега гоҳо қор ёғар?
Дўл нимаю қиров нима? Қандай пайдо бўлади?
Чақмоқ нима? Довул нима? Шамол қайдан келади?
Нима учун навбат билан ўзгаради фасллар?
Нима учун шимол совуқ, жануб иссиқ бўлади?
Зилзиланинг сабаби не? Қандай қилиб ёнар тоғ
Пайдо бўлур Ер юзида? Нима учун булоқлар
Бири совуқ бўладию бири иссиқ бўлади?
Нима учун ҳамма ерда тонг баравар отмайди?
Чинмочинда тонг отган кез Хоразмда нега тун?
Шулар каби минг хил савол биздан жавоб кутади.

А ъ л а м

Ҳаммаси ҳам тангримизнинг каромати, қудрати!

Б е р у н и й

Йўқ, тақсирим, ҳаммасининг сабаби бор! Бесабаб
Табиатда ҳеч ҳодиса, ҳеч нарса юз бермайди.
Биз оламнинг тақдирини ўйлашимиз керакдир.

Ш а й х у л и с л о м

Охиратни кўпроқ ўйланг! Бу дунёни ўйламанг!
Ҳа, бу дунё ўткинчидир, бебақодир, ҳамма гап
У дунёда!

Б е р у н и й

У дунё деб бу дунёни унутиш
Катта гуноҳ бўлур эди!

Ш а й х у л и с л о м

Нотўғридир гапингиз!

Б е р у н и й

Чунки дунё, тақсирларим, хавф остида турибди!
Ҳали қонхўр босқинчилар, тиниб-тинчиган эмас,
Шаҳон бўйлаб қиличидан қон оқизиб юрибди.

Қ о р а т е г и н

Бу гапингиз кимга шама?

Б е р у н и й

Фараз қилинг — султонга!

Ш а й х у л и с л о м

Абу Райҳон!

А ъ л а м

Бу қандай гап!

Суҳайлий

Уйлаб сўзланг, Беруний.

Беруний

Ҳа, Маҳмуднинг оч кўзлари Хоразмга тикилган.
Хоразмнинг дабдабаси, Хоразмнинг бойлиги
Унга тинчлик берармиди?!

Маъмун

(безовта)

Чиқиб кетдик мавзудан!

Бу мажлисда сиёсатдан сўз очмаслик мақбулроқ...

Қоратегин

Султон Маҳмуд Хоразмга душман эмас!

Шайхулислом

Мутлақо!

Қоратегин

Ҳа, Хоразм ислом юрти, қандай қилиб мусулмон
Мусулмонлар ўлкасига қарши қўшин тортади?!

Шайхулислом

Рост айтасиз! Султон Маҳмуд дини ислом ҳомийси!
У ҳеч қачон чиққан эмас каломулло сўзидан!
Султон фақат кофирларга қарши қўшин тортади.
Қаёқдаги йўқ гапларни айтиб, бизни қўрқитманг!

Беруний

Мунофиқлик ёмон иллат, омон бўлсак кўрармиз.

Ш а й х у л и с л о м

Бандаларни итоатга ва тавбага ўргатиш,
Бу дунёнинг лаззатидан воз кечишга чақирш,
Охиратни тушунтириш,— мана булар савоб иш!

Қ о р а т е г и н

Сиз тақсирим, одамларни итоатга чорлайсиз,
Одамларга бу дунёнинг роҳатидан кечинглар,
Кеча-кундуз тангримизга сажда қилинг, ёлворинг,
Охиратда тангри сизга ато қилур жаннатни,
Ўру филмон хизмат қилур сизлар учун жаннатда,
Бу дунёда азоб чеккан у дунёда роҳатда,
Фароғатда бўлур дейсиз...

Ш а й х у л и с л о м

Бу ҳаққос рост! Ҳақиқат!

Б е р у н и й

Аммо, тақсир, нима учун бу гапларга ўзингиз
Амал қилмай келмоқдасиз?

И б н С и н о

Айтганлар-ку, мулланинг
Айтганини қилу, аммо қилганини қилма деб.

Б е р у н и й

Ҳа, ҳазратим, саккиз хотин, ўнга яқин канизак,
Йигирмата чўрию қул, данғиллама уйларнинг,
Боғу роғнинг эгасисиз! Бойлигингиз беҳисоб!
Кеча-кундуз айшу ишрат, жаннатда йўқ таомлар!
Буни кўрган бечора халқ, яланғочлар, гадолар
Қандай қилиб сўзингизга ишонади, тақсирим?!

Ш а й х у л и с л о м

Шоҳим, ахир бу исён-ку! Бу туҳмат-ку! Тўхтатинг!

Маъмун

Қандай қилиб тухмат бўлсин, тўғри гапни айтди-ку?
Саккиз хотин...

Шайхулислом

Бу тўғри-я... Аммо лекин шаҳаншоҳ,
Жамоатнинг орасида обрўйимни тўкмасин!

Беруний

(кулиб)

Узр, тақсир, бу ёғини ўйламабман.

Ибн Сино

(кулиб)

Бу узр

Кинояга ўхшаб кетди.

Кулишади.

Шайхулислом даргазаб бўлиб, ўридан туриб кетади. Муллалар шовқин кўтардилар. «Бу қандай гап? Бу биздан кулиш! Бу ҳақорат! Бу тухмат! Шайхулисломдан кулиш гуноҳ! Шаккоклар! Даҳрийлар! Бас қилсин!» каби сўзлар эшитилади. Шу пайт мулозим кириб шоҳга таъзим қилади, сўнг унга нома узатади. Ҳамма жим бўлади.

Мулозим

Халифадан нома келди.

Маъмун

(номани очиб, унга кўз югуртиради)

Хўб, бўлмаса, шу билан
Баҳсимизни тўхтатайлик, мунозара бошқа кун
Давом этур. Ҳаммангизга жавоб. Вазир, Беруний,
Ибн Сино, Дабир сизлар ҳузуримда қолинглар.

Суҳайлий, Дабир, Беруний, Ибн Синодан бўлак ҳамма
чиқиб кетади.

Суҳайлий

Шаҳаншоҳим, хушхабарми?

Маъмуни

Ҳа ва локин нозикроқ...
Менга қимматбаҳо сарпо юборибди Халифа.
Яна «Давлатпаноҳ» ҳамда «Дини ислом безаги»
Деган унвон ато қилмиш...

Суҳайлий

Жуда яхши!

Дабир

Жуда соз

Суҳайлий

Шаҳаншоҳим, астойдил муборакбод қиламиз!

Дабир

Олий унвон қутлуғ бўлсин!

Маъмуни

Раҳмат... Аммо нимага
Бирданига менга бунча кўргазилмиш илтифот?
Мақсади не Халифанинг? Бу илтифот тагида,
Биз билмаган бирор мақсад, бирор маъно йўқмикан?

Суҳайлий

Уйлайманки, Халифанинг ниятлари холисдир.
«Дини ислом безаги», деб олий унвон беришдан
Сизга ҳурмат ва муҳаббат кўргазишдир мақсади.

Маъмуни

Билолмадим... Абу Райҳон, сиз не дейсиз бу ҳақда?

Б е р у н и й

Назаримда бу илтифот замирида мақсад бор.
Ҳеч шубҳасиз. Халифа ҳам ҳайиқади Маҳмуддан.
Сизга бундай унвон бериб, сизга қарши Маҳмуднинг
Ғазабини қўзғатмоқчи бўлиши ҳам мумкинدير...
Агар Маҳмуд ғазабини Хоразмга қаратса,
Бағдод омон қолади, деб ўйлаши ҳам мумкинدير...
Ҳа, бу гаплар, агар Маҳмуд қулоғига чалинса,
Ҳам ғазабдан, ҳам ҳасаддан ёрилгундек бўлади!

И б н С и н о

Ёки сизга унвон бериб, Хоразмни улуғлаб,
Султон Маҳмуд хуружига чек қўймоқчи бўлгандир.

М а ъ м у н

Ҳа, ҳар ҳолда бежиз эмас, бу илтифот, бу унвон...
Шунинг учун бу борада унча шов-шув кўтармай,
Тантанани камроқ қилиб, Халифамиз юборган
Элчиларни, сарполарни мамлакатнинг чеккароқ
Бир шаҳрида қабул қилсак...

Б е р у н и й

Жуда мақбул гапингиз.

М а ъ м у н

Ундай бўлса, сиз ўзингиз бошлиқ бўлинг бу ишга,
Ҳамроҳингиз Ибн Сино, Вазир, Дабир бўлсинлар.
Халифага мўлжалланган совға-салом ортилган
Қарвон билан пешвоз чиқинг элчиларнинг йўлига,
Элчиларни хурсанд қилинг, кутиб олинг яхшилаб.
Вазиятни тушунтиринг элчиларга батафсил.

Б е р у н и й

Хўп бўлади, шоҳим.

М а ъ м у н

Раҳмат, яна битта илтимос!

Б е р у н и й

Эшитаман.

М а ъ м у н

Биламизки, сиз амални севмайсиз.
Аммо битта лавозим бор сиздан бўлак ҳеч киши
Уддасидан чиқолмайди, шуни сизга ҳавола
Қилмоқчиман...

Б е р у н и й

Қандай амал экан, шоҳим?

М а ъ м у н

Бош мироб.

Сиз табиат, набототнинг, зироатнинг, сувларнинг,
Дарёларнинг тилини ҳам биладиган олимсиз.
Хоразмда бир қатра сув олтин билан баробар!
Ерларимиз сувга ташна, сувга муҳтож деҳқонлар.
Кўп хиёнат содир бўлур сувни тақсим қилишда.
Адолатлик одам турса бу кори хайр бошида,
Сувга сероб бўлур эди сувга ташна Хоразм.

Д а б и р

Ҳеч шубҳасиз, деҳқонларнинг дуосини олурсиз.

Б е р у н и й

(пича ўйлагач)

Майли, шоҳим, мироб бўлсам бўлай, илмий ишимга
Халаал бермас деб ўйлайман...

И б н С и н о

Балки тегар фойдаси!
Ҳа, бу халқнинг манфаати билан боғлиқ бўлган иш.
Халқ ичида кўп юрасиз ҳамда ўжар Жайхуннинг
Барча сири асрорини ўрганасиз мукамал!

Маъмун

Вазир!

Суҳайлий

Лаббай!

Маъмун

Берунийга яхши ҳовли берилсин!
Боғи билан. Катта маош белгилансин.

Суҳайлий

Хўп, шоҳим.

Маъмун

Хўб бўлмаса, алломалар, тайёрланинг сафарга!

Парда

ИККИНЧИ ПАРДА

Ғазна. Султон Маҳмуднинг ҳашаматли саройи. Сарой қимматбаҳо матолар, олтин, кумушлар, забаржадлар билан безатилган, тилло курсилар қўйилган, ерга ипак гиламлар, атлас кўрпачалар солинган. Султон Маҳмуд қутичалар, сандиқчалардаги қимматбаҳо тошларни, олтин, кумушларни, ҳар томондан келтирилган тухфаларни кўздан кечирмоқда. Енида бош вазир Аҳмад ибн Ҳасан
М а й м а н д и й.

М а й м а н д и й

(тухфаларни кўрсатиб)

Мана булар Ҳиндистондан. Мана булар Эрондан.
Мана булар Бухородан. Мана булар Хитойдан.

М а ҳ м у д

(тухфаларни кўздан кечириб, қўлига олиб кўриб).

Жуда ҳам оз... Жуда ҳам оз.. Нима, шуми ҳаммаси?

М а й м а н д и й

Ҳозирча шу.. Яна келур... Яна бўлур, султоним.

М а ҳ м у д

Ахир булар, улуғ вазир, дарёдан бир томчи-ку!
Биласиз-ку, харажат кўп, сарой, қўшин, юришлар.
Қурилишлар катта маблағ талаб қилур!

М а й м а н д и й

Биламан.

М а ҳ м у д

Ҳеч бир сарой ҳашаматда, гўзалликда, бойликда
Менинг олий саройимга асло тенглашолмасин!
Ҳеч бир султон, ҳеч бир шоҳда менда бўлган бойликнинг
Ярими ҳам бўлмаслиги керак!

М а й м а н д и й

Шундай, султоним.

М а ҳ м у д

Бутун жаҳон хазинаси, бутун дунё бойлиги
Фақат менинг хазинамда бўлиши шарт!

М а й м а н д и й

Шубҳасиз.

М а ҳ м у д

Бағдод эмас, Урганж эмас, Ғазна бутун жаҳоннинг
Дабдабали марказига айланиши керакдир!

М а й м а н д и й

Иншоолло, худди шундай бўлур, улуғ султоним!

М а ҳ м у д

Ҳали бутун мақсадимга етганим йўқ...

М а й м а н д и й

Етасиз!

М а ҳ м у д

Бутун дунё менга тобе бўлиши шарт!

М а й м а н д и й

Бўлади.

М а ҳ м у д

(ўйланади)

Нима учун шу чоққача Халифадан дарак йўқ?
Нима учун жавоб ёзмас мен юборган номага?
Халифа ҳам мендан қўрқар... Донгим уни қўрқитар...
Йўлимга гов бўлмоқчи у... Кучаймасин дейди-да!
Ҳа, зарбамга учраб бир кун қон йиғлайди Халифа!

М а й м а н д и й

Вақти келур, Халифа ҳам қаршингизда тиз чўкур,
Бутун ислом оламига сиз ўзингиз халифа
Бўлмоғингиз керак, султон. Иншоолло, бўласиз.

М а ҳ м у д

Ҳа, айтганинг келсин, вазир...

М а й м а н д и й

Қариб қолган халифа.

М а ҳ м у д

Қарсак чалади. Мулозим киради.

Айтгил, қўшин бошлиқлари ҳузуримга кирсинлар.

Мулозим чиқиб кетади. Бир оздан сўнг лашкар бошилар
киришади.

С о п о л т е г и н

Улуғ султон, фармонингга мунтазирмиз!

М а ҳ м у д

Жуда соз!

Ога ботир, ҳолинг қалай?

О ғ а б о т и р

Ёмон эмас, султоним.

М а ҳ м у д

Яқин кунда янги юриш бошланади... Қўшинни
Тайёр тутуш зарур!

О ғ а б о т и р

Султон, қўшин жуда чарчаган,
Агар бир оз дам бермасак, қўшин ишдан чиқади.

М а ҳ м у д

(дарғазаб)

Дамни гўрда, у дунёда оладилар! Сен ўзинг
Чарчаганга ўхшаб қолдинг! Сен қўшиндан озодсан!

О ғ а б о т и р

Бутун умрим қўшин билан бирга ўтган, султоним!
Ахир, энди қариганда...

М а ҳ м у д

Гап қайтарма!

О ғ а б о т и р

Ахир, мен...

Сенинг учун жондан кечиб жангга кирдим неча бор!
Оқибати шу бўлдимми?!

М а ҳ м у д

Жаллод!!

О ғ а б о т и р

Султон!

Маҳмуд

Беҳаёл

Қандай қилиб султонингга сўз қайтара оласан!

Жаллод киради.

Олиб чиқиб дорга осинг, бу ақлдан озганни!
Токи бўлак шаккоқларга ўрнак бўлсин!

Жаллод

Қани, юр!

Жаллод боши эгилган Оға ботирни олиб чиқиб кетади.

Маҳмуд

Сополтегин!

Сополтегин

Биз тайёрмиз фармонингга, султоним!
Қайга десанг, ўша ёққа қўшин ҳужум қилади,
Қачон десанг, ўша замон от қўямиз ёв сари!

Маҳмуд

Ана бу гап баҳодирнинг, қаҳрамоннинг гапидир!
Аскарларга тушунтиринг, агар юриш қилмасак
Қуролимиз занглаб қолур, ўлжалардан маҳруммиз.
Яқин кунда мен уларни ўлжага фарқ этаман!
Ҳа, яхшилаб боқинг отлар, аскарларни, филларни,
Уқ-дори мўл, қурол-яроғ ҳар галгидай шай турсин!
Қўшин учун сарфланувчи харажатнинг чеки йўқ!
Қўшин учун доим очиқ хазинамнинг эшиги!
Бу гапларни тушунтиринг аскарларга, уқтиринг!

Сополтегин

Уқтирамиз, улуф султон, қўшин сизга содиқдир!

Маҳмуд

(ўйчан)

Ё Ҳиндистон... Ё Хоразм... Ҳа, бу ҳақда кейинроқ...
Сизга жавоб.

Лашкар бошилар таъзим билан чиқиб кетишади.

Харажатлар кўпаяди... Ҳолбуки,
Хазинанинг аҳволдан унча мамнун эмасман...

Маймандий

Иншоолло, хазинани бойитамиз, султоним.

Маҳмуд

Ғайри динлар ҳам жонини, ҳам молини биз учун
Беришликка мажбур... Аммо мусулмонлар муаммо...
Ваҳоланки, мусулмонлар орасида бойлар кўп...
Савдогарлар, зодагонлар, беклар, аслзодалар...
Ҳа, уларнинг бисотида қанча-қанча бойлик бор!
Бир баҳона топилса-ю, улар қўлга олинса...

Маймандий

Сиз баҳона топ десангиз, топилади, султоним!

Маҳмуд

Ҳа, баъзи бир бойиб кетган зиқна мусулмонларни
Қарматий, деб айблангу шартта олинг бошини.
Могу мулки, ҳовли-жойи мусодара қилинсин!
Ё бошқа бир баҳонани топиш керак бўлади...
Балки улар менга қарши фитна қўзғамоқчидир?!

Маймандий

(кулиб)

Амин бўлинг, улуғ султон, иложини топамиз.

Маҳмуд

Сўнгра ҳиндлар, кўчманчилар ҳамда бошқа вилоят
Аҳолиси кўпроқ солиқ тўласинлар!

Маймандий

Тўлайди.

Маҳмуд

Сўнг, шипшитиб қўйиш керак: беклар, аслзодалар
Бизга кўпроқ совға-салом, ҳады йўллаб турсинлар!

Маймандий

Шипшитамиз, улуғ султон, қай йўл билан бўлмасин,
Хазинани бойтамиз.

Маҳмуд

Сўнг, кўчманчи элларнинг
Диёрига қўшин тортиб, талаб молу мулкани,
Ўзларини асир олиб сотиш керак қул қилиб.
Бу ҳам бир йўл хазинани бойитишга.

Маймандий

Шубҳасиз.

Маҳмуд

Ҳиндистондан, Хоразмдан айғоқчилар келдими?

Маймандий

Баъзилари келди, султон, баъзилари келади.
Келтирилган маълумотлар солинмоқда тартибга.

Маҳмуд

Айғоқчилар, жосусларни кўпайтиринг, уларнинг
Хизматлари жуда муҳим...

М а й м а н д и й

Хўб бўлади, султоним.

М а ҳ м у д

Ҳа, Ҳиндистон ва Хоразм жуда ҳам бой ўлкалар...
Ҳа, эсимдан чиқай дебди, ҳарамни ҳам тозаланг.
Гўзаллари қолсин, аммо ёши қайтган жувонлар
Навкарларга улашилсин ё қул қилиб сотилсин,
Ҳарна пул-да...

М а й м а н д и й

Ҳеч шубҳасиз!

М а ҳ м у д

Ҳа, ўзинг ҳам танлаб ол.

М а й м а н д и й

Миннатдорман, улуғ султон, дуо қилиб юраман.

М а ҳ м у д

Биласан-ку, менинг учун бир кечадан ўтган қиз
Ортиқ мени қизиқтирмас. Хоҳлаганинг сеники.

М а й м а н д и й

Сиздан қолган нозанинлар бизлар учун табаррук.

М а ҳ м у д

Ҳа, янгилар ҳар галгидай ҳар хил ирқдан танлансин,
Ва уларнинг энг каттаси ўн олтидан ошмасин.

М а й м а н д и й

Амин бўлинг, улуғ султон, қаймоқлари тўпланур.

М а ҳ м у д

Ҳа, ҳарамни, улуғ вазир, тамомила янгиланг,
Биласиз-ку, яхши бўлур ҳар нарсанинг янгиси!

М а й м а н д и й

Шундай, шундай, янгиларнинг савобига ким етсин!

М а ҳ м у д

Ҳа, у дунё лаззатини тотиш учун аввало
Бу дунёнинг лаззатини тотиб кўриш лозимдир.

М а й м а н д и й

У дунёда қиладиган барча савоб ишларнинг
Бу дунёда машқини ол, деган гап бор!

М а ҳ м у д

(завқланиб)

Қани, қуй!

Маймандий заррин қадаҳларга май қуйиб, бирини Маҳмудга
узатади.

М а й м а н д и й

Мана, султон.

(Ичишади.)

М а ҳ м у д

Нимагадир, шу кечаю кундузда,
Хаёлимдан нари кетмас Ҳиндистон ва Хоразм...

Шошилиб шаҳзода Масъуд билан шоир Унсурий
кирадилар.

М а с ъ у д

Кечирасиз, улуғ султон...

М а ҳ м у д

(хурсанд)

О, шаҳзода! О, пирим!

М а с ъ у д

Сўрамасдан ёнингизга кирдик...

М а ҳ м у д

Уғлим, марҳамат!

Сиз учун ва пирим учун доим очиқ эшигим!

У н с у р и й

Зарур бир иш мажбур этди бизни бунда келишга.

М а с ъ у д

Фирдавсийни телба филлар оёгининг остига
Ташланглар, деб буюрибсиз, гуноҳи не шоирнинг?

М а ҳ м у д

Ҳа, шаҳзодам, шунинг учун келдингизми? Жуда соз!
У нобакор, у таги паст шоир учун бу ҳам оз!
Шоҳномада Эрон устун Турондан, деб ёзибди.
Исёнчилар исёнини мадҳ этибди Фирдавсий!
Босқинчилар ёмон дебди! Менга шама эмасми?!

М а с ъ у д

Бу гапларни ким айтди?

М а ҳ м у д

Ҳа, мана, вазир Маймандий!

М а с ъ у д

Вазирингиз тухмат қилмиш баҳоси йўқ шоирга!

М а ҳ м у д

Сабаб? Нега?!

М а с ъ у д

Маймандийнинг Фирдавсийда қасди бор,
Чунки шоир лаганбардор вазирлардан кулади.

У н с у р и й

Сиз адолат паноҳисиз, шафқат қилинг шоирга!
Ахир, султон, у Фирдавсий! У бир шоҳи шуаро!
Ундан улуғ шоир йўқдир ҳозир етти иқлимда!
Биз ҳаммамиз кичкинамиз Фирдавсийнинг олдида.

М а ҳ м у д

Пирим, шоҳи шуаро сиз! Ўзингизни камситманг!

У н с у р и й

Агарда у қуёш бўлса, бизлар фақат заррамиз.
Фирдавсийга шафқат қилинг!

М а с ъ у д

Елворамиз, султоним!

М а ҳ м у д

Шоирларнинг, олимларнинг вазифаси султонни
Мадҳ этишлик, шуҳратини дунё бўйлаб тарқатмоқ!

У н с у р и й

Сизга шуҳрат келтиради Фирдавсийнинг шуҳрати,
Агар уни қатл этсангиз шаънингизга доғ тушур.

М а с ъ у д

Бутун дунё шоирлари бизга нафрат ўқийди.

М а ҳ м у д

(ўйланади)

Ундай бўлса, Фирдавсийни пойтахтдан жўнатиб,
Пойтахтим муҳтож эмас ундай телба шоирга.

У н с у р и й

(хурсанд)

Шу бугуноқ Тус шаҳрига жўнатамиз, султоним.

М а с ъ у д

(Маҳмуднинг эгагини ўпиб)

Миннатдормиз, улуғ султон, кўп савоб иш қилдингиз!

М а ҳ м у д

Шаҳзодам, сен сўрамасанг, бузмас эдим ҳукмимни.
Пирим, сизни қаттиқ ҳурмат қилишимни биласиз.
Сиз ўртага тушмасангиз гуноҳидан ўтмасдим.

У н с у р и й

Қуллуқ, султон, миннатдормиз.

М а с ъ у д

Миннатдормиз, отажон!

У н с у р и й, М а с ъ у д таъзим билан чиқиб кетишади.

М а ҳ м у д

Шоирларнинг имони йўқ...

М а й м а н д и й

Улар айёр, фирибгар.
Шайтонни ҳам алдашади, дарс беради иблисга.

М у л о з и м кириб таъзим қилади.

М у л о з и м

Халифадан элчи келди.

Маҳмуд

Ҳа, ниҳоят! Айт, кирсин!

Мулозим чиқиб кетади.

Қани, қандай хабар олиб келган экан, кўрайлик.

Элчи кириб таъзим қилади.

Элчи

Салом сизга, улуғ султон!

Маҳмуд

Ваалайкум ассалом!

Элчи

(Маҳмудга нома узатиб)

Шому саҳар дуо қилур ҳақингизга Халифа,
Сизга бўлган ҳурматини изҳор этур туну кун.
Сизни ислом оламининг ғозийси деб билади.
Дини ислом, шариатнинг ҳомийси деб билади.

Маҳмуд

Калтароқ қил!

Элчи

Узр, султон...

Маҳмуд

Хушомадга ҳушим йўқ!

Элчи

Сизга фақат Халифанинг сўзларини етказдим.

Маҳмуд

(Маймандийга Халифанинг мактубини бориб)

Қани, вазир, ўқиб кўринг, нима дебди Халифа.

Маймандий

(номани очиб ўқийди)

«Султон Маҳмуд Ғазнавий, менга юборган мактубингни олдим, ўқидим, мақсадингни англадим. Сен хатингда Моворауннаҳрни менга ҳада эт ва фармон бергилки, у ернинг фуқаролари ўз хоҳишлари билан менга итоат этсинлар. Акс ҳолда мен у ерларни қилич билан олурмен, дебсан. Шунини яхши билгилки, ислом оламида улардан мўмин-муслмонроқ фуқаро йўқ. Мен сенинг талабингни ерига етказолмайман. Агарда сен менинг амру фармонимсиз улар устига юриш қилсанг, барча ислом дунёсини сенга қарши оёқлантираман. Омин, тангри ҳаммамизни ўз паноҳида асрасин! Имзо чекдим Халифа Қодир. Бағдод.»

Маҳмуд

(дарғазаб)

Ана сенга Халифанинг айёриги, пастлиги!
Салом бўлак, мактуб бўлак! Саломида мақтайди,
Аmmo менинг талабимни рад этибди хатида!
Ҳа, элчига ўлим йўқ деб айтишади, бўлмаса,
Бундай совуқ хабар учун олар эдим бошингни!

Элчи

Улуғ султон, биласиз-ку, элчиларда гуноҳ йўқ.

Маҳмуд

Халифанга бориб айтгил, энди гуноҳ ўзида,
Мингта жангчи филлар билан бориб Бағдод шаҳрини
Вайрон қилиб, кулларини тамом кўкка совуриб,
Тупроғини филларимга ортиб олиб келаман!
Султон Маҳмуд эмасман мен, агар шундай қилмасам!

Э л ч и

Ахир, султон...

Ма ҳ м у д

Жўна, тезроқ! Ғазабимни, қаҳримни
Халифага тезроқ етказ! Огоҳ бўлсин қаҳримдан!

Э л ч и

Хўб бўлади, улуғ султон...

Ма ҳ м у д

Шу бугуноқ жўнаб қол!

Э л ч и қўрқиб, таъзим билан тез чиқиб кетади.

Мен у айёр, у бетавфиқ Халифага Маҳмуднинг
Кимлигини кўрсатаман!

М а й м а н д и й

Улуғ султон, менимча,
Пича ўйлаш зарурроққа ўхшаб қолди...

Ма ҳ м у д

Нега? Хўш?!

М а й м а н д и й

Халифанинг айёрлиги аниқ. Биз ҳам айёрлик
Қилсак яхши бўлмасмикан?

Ма ҳ м у д

Мақсадингни очиқ айт!

М а й м а н д и й

Маълум, ислом оламида халифанинг нуфузи,
Обрўси зўр. Аҳли ислом унга тамом бўйсунур,
Шунинг учун элакишмоқ яхши бўлмас у билан.

Маҳмуд

Нима қилиш керак дейсан? Очиқроқ айт фикрингни!

Маймандий

Хоразмни олиш учун қўшин тортиш шартмикан?
Баъзан битта гўзал аёл минг қўшиндан афзалдир.

Маҳмуд

(ўйланади)

Ҳа, гапингга тушунгандай бўлдим, вазир... тасанно!
Хоразмшоҳ билан қуда бўлгил демоқчисан-да!
Ҳа, шоҳ Маъмун менга куёв бўлса ёмон бўлмасди...

Маймандий

Ёвлик эмас, қариндошлик, дўстлик қарор топарди.
Халифа ҳам жуда хурсанд бўлар эди бу ишдан.

Маҳмуд

Ўлма, вазир, фаросатинг ва ақлингга қойилман!

Маймандий

Фақатгина, маликамиз кўнармикан?

Маҳмуд

Унайди.

Қарсақ чалади. Мулозим киради.

Сайёрани бунда чақир!

Мулозим

Хўб бўлади, султоним.

Мулозим чиқиб кетади.

Маҳмуд

Ҳа, Сайёра чиққан эмас ҳеч вақт менинг сўзимдан.

Маймандий

Қоратегин не дер экан? Ваъда берган эдингиз,
Қоратегин куёв бўлиш орзусида юрибди...

Маҳмуд

Зарари йўқ, тушунади, тушунтириб қўямиз.
Бора-бора Хоразмнинг беги бўлса ёмонми?

Маймандий

Тушунарлик, улуғ султон.

Таманно билан Сайёра киради.

Сайёра

Хизмат, улуғ султоним?

Маҳмуд

Хоразмшоҳ сенга куёв бўлмоқчимиз, не дейсан?

Сайёра

(пича ўйланиб)

Ихтиёрим сенда, оға.

Маҳмуд

Балли, синглим, омон бўл!

Хоразмдай бой ўлканинг маликаси бўлишлик
Ёмон эмас... Ўзинг билан канизақлар, чўрилар,
Навкарлардан, соқчилардан кўпроқ олаб борасан...

Сайёра

Демак, гўзал Хоразмни қурол, яроғ, қўшинсиз,
Ҳийла билан олмоқчисиз... Мен розиман, оғажон.

Маҳмуд

Шундай жавоб беришингни билар эдим. Ахир, сен
Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг синглисисан, маликам!
Майли, синглим, сенга жавоб. Тайёрлик кўр сафарга!

Сайёра

Хўб бўлади, оғажоним.

Маҳмуд

Тангри сенга ёр бўлсин!

Сайёра чиқиб кетади.

Қани, вазир, Маъмуншоҳга ҳады, инъом тайёрланг,
Маликанинг молу мулки, совға-салом, сепини
Юз туяга, элик филга, уч юз отга ортинглар!

Маймандий

Шоҳ Маъмунга аввал хабар қилсак яхши бўларди...

Маҳмуд

Маъмун менинг хоҳишимга қарши бўла олурми?
Аксинча, у жон-жон дейди менга куёв бўлишга.
Ахир мени хафа қилмас хоҳишимни рад этиб.
Бинобарин тайёргарлик кўраверинг, ўйланманг!

Маймандий

Хўб бўлади.

Маҳмуд

Хоразмни ювоштирак, орқамиз
Мустаҳкамроқ бўлур. Сўнгра, бутун кучни Ҳиндистон
Томон ташлаш осон бўлур.

Маймандий

Худди шундай, султоним.

Маҳмуд

(кулиб)

Ўйлайманки, Хоразмшоҳ менга ҳурмат кўрсатиб,
Совғаларни икки ҳисса қилиб менга қайтарур...

Маймандий

(кулиб)

Битта ёмби ўнта ёмби бўлиб қайтиб келади.

Мулозим киради.

Мулозим

Улуғ султон, Хоразмдан Қоратегин келибди.

Маҳмуд

Дарҳол кирсин ҳузуримга!

Мулозим

Хўб бўлади, султоним.

Мулозим чиқиб кетади.

Маҳмуд

Ўз вақтида етиб келди. Жуда яхши! Жуда соз!

Қоратегин кириб таъзим қилади.

Қоратегин

Улуғ султон, Хоразмдан сизга салом келтирдим.

Маҳмуд

Яхши. Гапир Хоразмнинг аҳволидан!

Қоратегин

Хоразм
Жуда гуллаб, яшнаб кетган. Сув ичади Жайхундан.

Боғларидан бол томади, серҳосилдир тупроғи.
Касбу ҳунар, деҳқончилик ривож топган жуда ҳам.
Шаҳарлари, бозорлари жуда обод, савдода
Хоразмга тенг келурлик мамлакат оз жаҳонда.
Чунки улуг савдо йўли Хоразмдан ўтади.
Бухородан, Самарқанддан, Ҳиндистондан, Хитойдан
Хоразмга савдогарлар келиб турар пайдарпай.
Булғорларнинг юртидан ҳам, Кавказ, Миср, Юнондан
Хоразмга келадиган савдогарлар беҳисоб.

Маҳмуд

Туганмас бир кон десанг-чи!

Қоратегин

Худди шундай, султоним!
Илму фанга кўп эътибор бермакдадир Маъмуншоҳ,
Саройига етти иқлим олимлари тўпланган.
Турли ёқдан келган шоир, рассом, хаттот ҳисобсиз.
Шоҳ Маъмуннинг хизматида созандалар, машшоқлар.
Аммо лекин олимларнинг жуда кўпи даҳрийдир,
Алалхусус, Абу Райҳон, Ибн Сино хавфлидир.
Берунийнинг фикрлари мутлақо зид қуръонга,
Дини ислом, шариятга хавф солмоқда Беруний.

Маҳмуд

Қандай қилиб, бундай бадкор, диндан қайтган олимни
Саройида сақламоқда Хоразмшоҳ!

Қоратегин

Чунки у

Ушаларга ён босади.

Маҳмуд

Нима дейди мулалар?

Қоратегин

Мулаларнинг Берунийни отиш учун ўқи йўқ!
Улар шоҳдан ранжиганлар, сиздан мадал кутади.
Сизни дуо қилмоқдалар мачитларда туну кун.

Сизга улар нусрат тилар шому саҳар худодан,
Муллаларнинг кўзи сизнинг йўлингизда, султоним!

Маҳмуд

(ййчан)

Шунақами?.. Ҳа, ҳа... Майли... Бу ёғини кўрамиз...
Абу Райҳон ҳақиқатан жуда катта олимми?

Маймандий

Жуда доно дейишади суҳбатида бўлганлар.
Ҳозир унга тенг келувчи олим йўқмиш жаҳонда.
Аммо шаккок, даҳрий эмиш, ўжар эмиш ўлгудай.

Маҳмуд

Агар менинг саройимга келтирилса Беруний,
Икки кунда мулла қилиб, ювоштириб қўярдим.
Ҳа, Беруний, Ибн Сино каби машҳур олимлар
Фақат менинг саройимда бўлишлари керакдир.
Қоратегин, ё зар билан, ё зўр билан уларни
Саройимга келтирасан! Унамаса...

Қоратегин

Тушундим.

Маҳмуд

Қўлингдаги нима?

Қоратегин

Китоб, Берунийнинг китоби.
Ола кел деб, кўп илтимос қилиб эди шаҳзода.

Маҳмуд

(китобни қўлига олиб варақлаб кўради)

Ҳа, ҳа, жуда қизиқ китоб бўлса керак бу китоб...

Масъуд киради.

М а с ъ у д

Қоратегин, қани китоб?!

М а ҳ м у д

(*китобни Масъудга узатиб*)

Мана китоб, шаҳзода.

М а с ъ у д

(*китобни олиб кўзига суртади, ўпади*)

«Ал-боқия»! Раҳмат сенга, Қоратегин, минг раҳмат!
«Ал-боқия»! «Ал-боқия»! Устозимнинг китоби!

(*Китобни варақлаганича, чиқиб кетади.*)

М а ҳ м у д

Ҳа, шаҳзода бошқа йўлдан бормоқдалар... Минг афсус...
Яна қандай хабарлар бор?

Қ о р а т е г и н

Ҳа, яқинда Халифа
Шоҳ Маъмунга сарпо йўллаб, «Дини ислом беағи»,
«Давлатпаноҳ» деган олий унвон берди.

М а ҳ м у д

(*дарғазаб*)

О, маккор!
Тили бошқа, дилан бошқа субути йўқ Халифа!
Бу унвонлар фақат менинг учунгина муносиб
Унвон эди! Уни менинг рақибимга берибди!

М а й м а н д и й

Хафа бўлманг, улуғ султон! Ҳа, бўлажак куёвнинг
Мартабаси ошган бўлса нур устига аъло нур.

Қоратегин

(хайрон)

Қандай куёв?!

Маҳмуд

Сайёрани шоҳ Маъмунга бераман.

Қоратегин

(ҳаяжонда)

Ахир, султон!..

Маҳмуд

Упкангни бос! Қароримиз шунақа!
Шоҳ Маъмунга бориб айтгил тезда совчи юборсин!
Қолган гапни Сайёранинг ўзи сенга айтади.
Шу ерда кут, ҳозир келур. Қани, вазир, биз кетдик.

Маҳмуд билан Маймандий чиқиб кетишади.

Қоратегин

(дарғазаб)

Бу қандай гап?! Нега султон ваъдасини бузади?!
Э, худойим, нега бунча ташвиш солдинг бошимга!
Нима гуноҳ қилган эдим? Кечир осий бандангни!
Бу даргоҳдан бошқа юртга кетайинми бош олиб?..
Йўқ, йўқ!.. Маҳмуд қайга бормай ахтаради, топади..
Қўли узун, ҳамма ерда жосуслари муҳайё!
Тақдирга тан беришликдан бошқа чора қолмади...

Сайёра киради.

Сайёра

Ҳа, баҳодир, Қоратегин, хуш келибсан!

Қоратегин

Хушвақт бўл...

Сайёра
(кулиб)

Хушxabарни эшитдингми?

Қоратегин

Минг афсуски, эшитдим.

Сайёра

Хафа бўлма, оқибати хайридир бу ишнинг.
Бир кун эмас, бир кун бориб Хоразмшоҳ ўлади.
Шунда унинг тожи тахти ўзимизга қолади.

Қоратегин

Хоразмшоҳ ўлгунича мен ҳам адо бўламан.
Шоҳ қўйнига кирганингда рашк ўтида ёнаман.

Сайёра
(кулиб)

Қўрқма, сенга муҳаббатнинг сарқити ҳам етади.

Қоратегин

О, айёрсан!

Сайёра

Айёрликни ўзларидан ўргандим.

Қоратегин

Тилинг заҳар!

Сайёра

Қўрқма, сенга заҳаримни солмайман,
Бу заҳарнинг эгаси бор.

Қоратегин

Қайдам...

Сайёра

Ишон сўзимга!

Қоратегин

Ким билади, сўзларингга ҳеч ишонгим келмайди.

Сайёра

Ҳаддан ошма, мен кўкдаги Сайёраман! Сен эса
Ерда юрган ҳашаротсан!

Қоратегин

Кечир мени, маликам.

Сайёра

Хоразмшоҳ саройида мендан улуғ зот бўлмас.
Шоҳ амридан менинг амрим устун бўлур! Ахир мен
Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳамшираси бўламан!
Амин бўлгил, севгимизга ҳеч ким халал беролмас,
Агарда шоҳ эрим бўлса, сен севгилим бўласан.

Қоратегин

О, бу гаплар қанча оғир...

Сайёра

Бундан оғир гаплар бор.

Қоратегин

Ё раббий!

Сайёра

Ҳа, шуни яхши билиб қўйки, мен билган
Эркакларнинг орасида сен тўртинчи эрурсан.

Қоратегин

(бўғилиб)

Айт, улар ким??

Сайёра

(кулиб)

Улар гулом, қул эдилар.

Қоратегин

Қаерда?!

Сайёра

Қора ерда.

Қоратегин

Э, худойим!

Сайёра

Бир неча кун машат,
Ишратдан сўнг бошларини олдирганман...

Қоратегин

Ё раббий!

Сайёра

(кулиб)

Қандоқ қилай, эркакларни жуда яхши кўраман,
Хўш, энди ҳам мендан кўнгил узмайсанми?

Қоратегин

Ҳеч қачон!

Утган ишга салавот, деб тақдиримга тан бериб,
Сенинг қулинг бўлмоқчиман, сенсиз менга ҳаёт йўқ!

С ай ё ра

Хоразмшоҳ саройини эгаллаймиз қўшинсиз.
Бизга содиқ бўлмаганлар ҳайдалади саройдан.
Хоразмшоҳ саройида ёлғизланиб қолмаслик
Учун ғулом, маҳрамлардан кўпроқ олиб кетамиз.
Тушундингми?

Қ о р а т е г и н

Ҳа, маликам, хизматингга тайёрман.

Маҳмуд билан Маймандий кирадилар.

Маҳмуд

Хўш, сўзлашиб бўлдингларми?

С ай ё ра

Қоратегин тушунди.

Маҳмуд

Ундай бўлса Хоразмга шу бугуноқ жўнайсан.
Шоҳ Маъмунга, муллаларга биздан қуюқ сәлём айт!
Муллаларга совға-салом ола боргил!

Қ о р а т е г и н

Тушундим.

Қоратегин таъзим билан чиқиб кетади

Маҳмуд

Берунийни саройимга келтиришни буюрдим.
Қоратегин уддасидан чиқолмаса бу ишнинг,
Сен илож қил, йўлини топ, Берунийни қўлга ол!

С ай ё ра

Улуғ султон, сенинг амринг вожиб эрур мен учун.

П а р да

УЧИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КУРИНИШ

Орадан бир қанча вақт ўтган. Бериунининг ҳовлиси. Ёз пайти, гулзорда гуллар чаман бўлиб очилиб ётибди. Уртада шоҳсупа, бир чеккада каравот, мажнунтоллар билан ўралган мрамар ҳовуз. Супада инак гиламлар, шоҳи кўрпачалар тўшалган, ўртасида хонтахта. Хонтахта устида ҳар хил китоблар, қўл ёзмалар, қоғоз, сиёҳдонлар, глобус ва ҳар хил илмий асбоблар. Тонг оқариб келмоқда. Шамдонда шам ёниқ. Ҳеч ким йўқ. Бир оздан сўнг бир даста гул кўтариб Гулсанам киради. У ёқ-бу ёққа қарайди, гулларни гулдонга қўяди.

Гулсанам

Тонг бўзариб келмоқдадир... Сабо эсар чаманда
Табиатни уйқусидан уйготай деб... Бериуний
Бу кеча ҳам ухламаган чоғи... Мана, шам ёниқ...

(Шамни пуфлаб ўчиради.)

О, бу олим уйқу нима, роҳат нима билмайди.
Боғ айланиб юрса керак хаёл суриб, ўй ўйлаб...
О, жонгинам Абу Райҳон, бир кун сени кўрмасам
Тоқатим тоқ бўлур... Аммо кўринишдан кўрқаман...
Оловга дуч келгандайман сени кўрсам, азизим...
Васлинг олов, ҳижронинг ўт, иккиси ҳам ёндирур!..
Бу дунёга ёниш учун келсам керак, эҳтимол...

(Гулдондаги гулларни ҳидлаб.)

Кўз ёшларим шабнам бўлиб япроқларда ялтиранг!
Лабларимдан дарак беринг ёрга, қизил гунчалар.
О, наргислар, сизни кўриб эсласин ёр кўзимни...

Сочларимнинг ҳиди бўлиб тарқанг райҳон ҳидлари...
Шоирларга, олимларга тонгда илҳом келармиш,
Халал бермай илҳомига... Азоб чекай ҳажрида...

Гулсанам чиқиб кетади. Бир оздан сўнг, хаёлчан, аста босиб,
боғ томондан Беруний келади. Кўзлари гулдондаги гулларга
тушиб, ҳаяжонланади.

Б е р у н и й

Яна ўша! Яна келмиш! О, Гулсанам, Гулсанам!
Ҳар келганда ҳузуримга қуёш бўлиб келасан,
Гўё олам нурга тўлар сен туфайли ярқираб,
Ҳаётимнинг қувончисан, жаҳондаги таянчим...

(Гулларга қараб.)

Гулни қўйиб ўзи кетмиш. Ҳа, одати шунақа...
Гул орқали сўзлашгандай бўлади у мен билан...
Гул япроғи ёноқлари... Лабларидир гунчалар...
Райҳон ҳиди эслатади сочларининг ҳидини...
Севгисини изҳор этиб гул келтирар ҳар куни..
Кундан-кунга ёнса керак... Мен ҳам ҳар кун ёнаман.
Ишқ ўтининг азобига бардош бериш мушкулдир...
Бир ҳисобдан Гулсанамнинг бўлгани ҳам яхшидир,
Барча ташвиш унутилар агар уни эсласам.
Илҳом берар далда берар менга унинг хаёли,
Олам гўзал кўринади Гулсанамни ўйласам...

Бир қўлида тугун, бир қўлида хурмача кўтариб, Бибисора
киради. Берунийга таъзим қилади.

Б е р у н и й

Келинг, келинг, Бибисора!

Б и б и с о р а

Сизга қатиқ келтирдим.

Б е р у н и й

О, жуда соз! Раҳмат! Қатиқ минг бир дардга даводир!

(Қатиқни олиб хонтахта устига қўяди.)

Б и б и с о р а

Мана, кийимларингизни ювиб келдим...

(Кийимларни каравотга қўяди.)

Б е р у н и й

Минг раҳмат!

Хўш, ўғилча қалай?

Б и б и с о р а

Тузук... иситмаси босилди...

Ибн Сино берган дори жуда яхши эм бўлди.

Б е р у н и й

Ундай бўлса ўғилчангиз тез тузалиб кетади.
Ибн Сино улуғ ҳаким, табобатда тенги йўқ!
У табиблар табибию ҳакимларнинг ҳакими!

Б и б и с о р а

Умрлари узоқ бўлсин ҳаким Ибн Синовичинг,
Ёлғизгина фарзандимни ҳалокатдан қутқарди.

Б е р у н и й

(Бибисорага қанд-қурс, ҳолва беради)

Олиб бориб ўғлингизга беринг мана буларни.

Б и б и с о р а

(ҳолваларни олиб)

Раҳмат, устоз. Бахтимизга омон бўлинг! Минг яшанг!

(Таъзим билан чиқиб кетади.)

Бир даста ёқут, лаълиларни кўтариб Жаъфар киради.

Ж а ъ ф а р

(ёқут, лаълиларни Берунийга бериб)

Мана, устоз, тажрибанинг натижаси.

Б е р у н и й

Хўш, қалай?

(Лаълиларни кўздан кечириб.)

О, ажойиб! Очилибди! Тозарибди! Бир қаранг!
Худди ўзим мўлжал қилган натижани берибди.

Ж а ъ ф а р

Жуда аъло бўлиб чиқди.

Б е р у н и й

Бир ҳуснига ўн ҳусн
Қўшилибди. Заргар биздан жуда мамнун бўлади.
Демак, ўтда қиздирилса ҳақиқ, лаъли, ёқутга
Ранг қўшилур!.. Гўзаллашур, равшанлашур жилоси!
Қаранг, тиниқ, шаффоф! Тоза!

Ж а ъ ф а р

Худди анор донаси!

З а р г а р киради.

З а р г а р

Салом, устоз! Бевақт келиб, халал берганим йўқми?

Б е р у н и й

Салом! Салом! Келинг, заргар. Ўз вақтида келдингиз,
Мана, кўринг, бизга берган ёқут, лаълиларингиз.

(Заргарга ёқутларни беради.)

З а р г а р

(Еқутларни кўздан кечириб ҳаяжонланади.)

Е, алҳазар! Булар ўша лаълиларми?

Б е р у н и й

Ҳа, ўша.

З а р г а р

Тамомила ўзгарибди! Бу мўъжиза!

Ж а ъ ф а р

Мўъжиза!

Б е р у н и й

Ун баробар ошиб кетди лаълиларнинг баҳоси.

З а р г а р

Шу бугуноқ жазманларга ҳаммасини пуллайман.

Б е р у н и й

(кулиб)

Фойдасига тенг шерикмиз!

З а р г а р

Жоним билан! Жуда соз!

Б е р у н и й

Ҳазил, тақсир. Бу лаълилар фанга хизмат қилишди,
Шу ўзи бас! Қолган фойда ўзингизга буюрсин!

З а р г а р

Раҳмат, устоз, миннатдорман!

Беруний

(кулиб)

Сизга — бойлик, бизга — фан!
Қимматбаҳо тошлар билан, олтин билан ишим йўқ.
Булар фақат тажрибага керак бўлган буюмлар.
Алкиндийнинг китобини қайта-қайта ўқидим,
Унда қимматбаҳо тошлар таърифланур мукаммал.

Заргар

*(Лаълиларни халтага солади. Бўлак халтадан янги
лаълиларни олиб, Берунийнинг олдига қўяди.)*

Хўб, мана бу ёқутлар ҳам фанга хизмат қилишсин.

Жаъфар

Ҳо, тақсирим мазахўрак бўлиб қолди, чамаси!

Заргар

Йўқ, йўқ! Мақсадим, ҳазрати Берунийга ёрдам кўргазиш
ва фанга холис хизмат қилишдир.

Беруний

Баракалло! *(Янги лаълиларни кўздан кечириб.)* Бу лаъ-
лилар ҳам Бадаҳшондан, Барзганж конидан қазиб олин-
ган.

Заргар

Мавлоно, тошларни ҳам китоб қилиб ўқийсиз-а!

Беруний

Касбимиз шунақа.

Заргар

Менга рухсат, устоз! Мен борай, яна келарман.

Беруний

Майли, тажрибалардан сўнг буюмларингизни олиб кетар-сиз.

Заргар чиқиб кетади. Худойберди киради.

Худойберди

Салом, устоз!

Беруний

Салом. Кел, Худойберди. Устозинг қалай?

Худойберди

Устозим Ибн Сино ҳам сизга ўшаб илмий ишлар, тадқиқотлар билан банд, тажриба устига тажриба.

Беруний

Ҳа, илмий ҳақиқат тажрибалар, мушоҳадалар, кузатувлар натижасидагина аниқланади. Хўш, шаҳарда нима гаплар?

Худойберди

Шаҳарда ёмон гаплар, хунук хабарлар кўп. Шаҳар олаговур. Шаҳар кўчаларини Ғазна томондан келган аллақандай қаландарлар, дарвишлар, савдогарлар босиб кетди. Юриш-туришлари, қарашлари шубҳали.

Беруний

Ҳа, булар султон Маҳмуднинг жосуслари, айғоқчилари. Э, тавба! Шоҳ нега бунча мудрайди?!

Жаъфар

Ҳар ҳолда куёв-да, қайнатасидан андиша қилади.

Беруний

(Ғамгин)

Хоразмнинг шўри! Халқнинг шўри!..

Ибн Ироқ, Масиҳий, Дабир, Ибн Синолар
киришади.

Ибн Ироқ

Салом, Абу Райҳон!

• Беруний

Салом, устоз! Салом, дўстлар! Ибн Сино, ишларингиз қалай?

Ибн Сино

Қора безгакнинг давосини топдим. Чакки эмас. Аммо биз илмий ишлар билан машғулмизу бошқалар бизнинг пайимизни қирқиш пайида юрибдилар.

Беруний

Э, тангрим, замон қачон тинчийдию олимлар қачон осойишта ижод билан шуғуллана олулар!

Ибн Сино

Султон Маҳмудлар, жоҳил муллалар, мутаассиблар бор экан, замон тинчимайди. Назаримда, яна олдимизда хавфу хатарлар, қувғинлар, жаҳонгашталиклар кўндаланг бўлиб тургандай. Қолган умримиз ҳам қоч-қоч билан, сарсону саргардонликда ўтадиганга ўхшайди.

Ибн Ироқ

Бугун бомдодда, оломон ҳузурда Шайхулислам яна ваъз айтди. Бутун қаҳрини сизларга қаратди, бутун заҳрини сизларга сочди. Шу даҳрийлар, шу диндан қайтганлар туфайли замон бузилмоқда, Хоразм инқирозга йўл тутмоқда. Агар бу осийликни бартараф қилмасак, уларни муқаддас Хоразм тупроғидан ҳайдамасак, охири замон бў-

лади, деб қичқирди. Сизларни дуойи бад қилмоқчи. Улар билан ҳисоблашишга тўғри келади, азизлар.

Б е р у н и й

Ҳеч қачон!

М а с и ҳ и й

Абу Райҳон, вазият нозик, замон қалқиб турибди. Агар да уларга ён бермасак, ўзимиз ҳам ҳалок бўлурмиз, илмимиз ҳам ҳалок бўлғуси!

Б е р у н и й

Қўрқитманг, устоз! Ўзимиз ҳалок бўлсак ҳам фанимиз ҳалок бўлмайди! Чунки китобларимиз, асарларимиз халқнинг қўлида!

И б н И р о қ

Ўжарлик қилманг, Абу Райҳон, илтимос қилурмиз. Шайхулислом билан мурсага келинг, унга узр айтинг, тавба қилинг.

Б е р у н и й

Муҳтарам устоз, агар мен тавба қилсам, фақат тангригагина тавба қилурман! Жоҳилларга тавба қилмоқ ҳам уят, ҳам хато, ҳам гуноҳ! Жоҳилларга ён бериш фанга, халққа, келажакка хиёнат қилиш бўлур эди!

И б н С и н о

Устозлар, Беруний ҳақ эрур! Фан билан жаҳолат ўт билан сув! Бир-бирига қўшилмайди, бир-бирига ён беролмайди! Тавбаю тазарру билан масала ҳал бўлмайди! Фан билан жаҳолатнинг кураши абадий!

Б е р у н и й

Фан йўли — қуёш йўли! Вақт ўтган сайин қуёш юксала бориб зулматни енгади! Бу ҳақиқат қуёшдай равшан! Келажакка ишонурмиз, келажак ёрқин!

Кўчадан чопиб ўтган отларнинг туёқ товушлари эшитилади.

И б н С и н о

Яна суворийлар!

Б е р у н и й

Ха, шу кечаю кундузда суворийлар кўпайиб қолди. Шаҳарнинг у бошидан бу бошига қараб чопишгани чопишган. Бу кеча ҳам тинишгани йўқ. Нимани ахтарадилар! Кимни ахтарадилар?

Д а б и р

Шоҳга қарши, деб бир қанча аслзодалар, лашкарбошилар қўлга олиниб, зиндонга солиндилар, молу мулклари мусодара қилинди...

Б е р у н и й

Шоҳга нима бўлди? Нега бундай қилади? Нега ўз оёғига ўзи болта уради? Бемаслаҳат...

Д а б и р

Бу ерда шоҳимиз Маъмундан кўра малика Сайёранинг, элчи Қоратегиннинг саъйи ҳаракати кўпроқ. Ахир ҳозир саройда шоҳ эмас, ўшалар ҳукмрон. Навбат менга ҳам келмаса деб кўрқаман...

Кўчадан яна от туёқларининг овози эшитилади, овозлар дарвоза ёнига келиб тинади. Бир оздан сўнг Қоратегин билан Сополатегин кириб келишади.

Қ о р а т е г и н

О, жамоат жам-ку! Нима, сиз ҳам шоҳга қарши фитна уюштиргани тўпландингизми?!

Б е р у н и й

Нафасингиз бунча совуқ, жаноби элчи!

Қоратегин

(кулиб)

Ҳазил!

Беруний

Ҳазилнинг ҳам энг қўполи!

Ибн Сино

Мол эгасига ўшамаса, ҳаром ўлади дейдилар!

Қоратегин

Кулманг, Ибн Сино, кейин йиғлаб юрасиз! Сизда ишимиз бор!

Беруний

Бизнинг сизда ишимиз йўқ! Ахир мен сизни уйимга таклиф қилганим йўқ эди-ку!

Қоратегин

(кулиб)

Биз камтар одамлармиз, таклифсиз ҳам келаверамиз. Биз учун яъни, султон Маҳмуд Ғазнавийнинг элчилари учун ҳамма эшик ҳам очиқ!

Беруний

Бу ер Хоразм! Ғазна эмас! Султон Маҳмуднинг ҳукми бу ерда ўтмайди!

Қоратегин

(кулиб)

Хоразм — султон Маҳмуд куёвининг мамлақати. Куёв қайнатанинг хоҳишига қарши бўла оладими? Сиз билан Ибн Синода муҳим гапимиз бор! Бошқаларга жавоб!

Беруний

Булар гапга халал бермайдилар.

Қоратегин

Гапимиз махфий. Қолганларга жавоб! Жаноби Дабир, сизнинг хатти-ҳаракатларингиз бизга кўп ҳам мақбул эмас!

Дабир

Биламан, жаноби элчи, таъкидлашга ҳожат йўқ.

Дабир, Ибн Ироқ, Масиҳий чиқиб кетишади.
Жаъфар, Худойберди ҳам ичкарига кириб кетишади.

Беруний

Хўш, яна ўша эски гапми?

Қоратегин

Ҳа, ўша гап.

Беруний

(дарғазаб)

Ахир неча маротаба айтишим керак! Ғазнага, султон Маҳмуд саройига бормайман! Бормайман! Тушунасизми?

Қоратегин

Биз-ку, тушунамиз-а, аммо султон Маҳмуд тушунмай ётибди. Султон Маҳмуд сизларни ўз саройида кўрмагунча тинчимайди, бизга ҳам тинчлик бермайди. Агарда, қайсарлик қилмасдан Ғазнага борсаларингиз, султон сизларга алоҳида қасрлар қуриб беради, остонангизни тилладан қилиб беради.

Ибн Сино

Султоннинг қасрлари ўзларига буюрсин. Биз унақа ҳашаматли қасрларда яшаб ўрганмаганмиз.

Қоратегин

Мана, султон бу сафар атайлаб сарбозлар билан бирга
Сополтегинни юборибдилар. Чор-ночор Ғазнага боришга
тўғри келади.

Ибн Сино

Бормаймиз! Боролмаймиз! Вақтимиз йўқ, ишимиз кўп!

Сополтегин

Султоннинг ғазаби билан ўйнашавериш яхши эмас!

Беруний

Биз қул эмасмиз! Ихтиёр ўзимизда!

Сополтегин

(кулиб)

Ҳозирча...

Беруний

(дарғазаб)

Бу нима деганингиз?!

Сополтегин

Яқин кунларда шундай ҳодисалар юз берадики...

Қоратегин

(сўзини бўлиб)

Бу ҳақда кейин! Демак, бу сафар ҳам Ғазнага боришдан
бош тортасиз, шундайми?

Беруний

Шуни яхши билиб қўйинг, ватандан воз кечмайман!
Хоразмни — ўз юртимни тарк этмайман ҳеч қачон!

Хоразми алишмайман Ғазнага ҳеч, ҳаттоки,
Ғазна жаннат бўлганда ҳам! Ахир неча-неча йил
Қувғинликда, сарсонликда юриб, энди юртимга
Етишганда яна уни қандай ташлаб кетаман?!
Шу тупроқда туғилганман! Болалигим, ёшлигим
Шу тупроқда ўтган, ҳа, ҳа! Шу тупроқда онамнинг,
Аждодимнинг хоки ётур, бу ер менга муқаддас!
Билиб қўйинг, ихтиёрим билан юртдан кетмайман!
Ким бўлмасин, ўз юртини ихтиёрий равишда
Ташлаб кетса у хоиндир! У оқпадар! У малъун!

Қ о р а т е г и н

Ундай бўлса сизларни зўрлик билан олиб кетишга маж-
бурмиз! Ташқарида сарбозлар турибди.

Шу пайт ҳовлига Қоплон ботир кириб келади.

Қ о п л о н б о т и р

Салом, устоз! Салом, Ибн Сино! Салом, элчи жаноблари!
Ҳо, султон Маҳмуд Ғазнавийнинг машҳур саркардаси
Сополтегин, сиз ҳам шу ердамисиз! Хуш келибсиз! Бу,
ташқарида турган сарбозлар қанақа сарбозлар! Улар
кимни кутиб туришибди? Тинчликми?

С о п о л т е г и н

Нима ишинг бор?! Сени бу ерга ким чақирди?!

Қ о п л о н б о т и р

Хоразмда бақириб гаплашмайдилар. Бақириб гаплашган
одамнинг кекирдагини суғуриб оладилар!

С о п о л т е г и н

(дарғазаб, қиличини филофидан суғуриб)

Нима, сени бу ерга ажал ҳайдаб келдимиз?!

Қ о п л о н б о т и р

Қиличингни филофига солиб қўй! Бу даргоҳда, буюк ва
табаррук одамларнинг ҳузурида қилич яланғочлаш гуноҳ!

Агар қўлинг қичиб турган бўлса, ташқарига чиқиб қилич-
бозлик қилайлик! Мен ҳам Хоразмнинг уста қиличбозла-
ридан бири бўламан!

Сополтегин

(хайрон, қиличини ғилофига солади)

Кимсан?

Қоплон ботир

Асли деҳқон. Вақти келганда аскарлик ҳам қилганман.
Юртни босқинчилардан, келгиндилардан қўриқлаганман.
Ҳозир эса миробман, мавлоно Абу Райҳон Муҳаммад ибн
Аҳмад Берунийнинг бу соҳадаги ишларида ёрдамчилари-
ман. Тушунарлими?

Сополтегин

Тушунарли!

Қоплон ботир

Ундай бўлса, вақт ғанимат, бу ердан тезроқ жўнаб қо-
линглар! Мен биламан устознинг ишлари кўп, вақти оз!
Бош қашишга ҳам қўллари тегмайди. Биламиз, сиз Беру-
нийни Ғазнага олиб кетгали келгансиз. Аммо Беруний
бормайди! Ўз ватанини ихтиёрий равишда тарк этмайди.
Биз ҳам Берунийни ҳеч кимга бермаймиз! Беруний битта!
Ёлғиз! Ўзимизга керак! Агар Беруний иккита бўлганда
эҳтимол, биттасини султон Маҳмудга қарз бериб турган
бўлардик, ўшанда ҳам ўйлашиб кўрардик. Эшикда ғазаб-
ланган оломон турибди. Ҳа, ҳо! (Ташқаридан оломоннинг
шовқини эшитилади.) Эшитдингизми? Элчи жаноблари,
илтимос, яхшиликча жўнаб қолинглар, беҳуда қон тўкил-
масин!

Қоратегин

(ғазабли)

Дарди бедаво! Кетдик! Хайр, Абу Райҳон, кўришгунча!

Қоратегин ва Сополтегин шитоб билан чиқиб
кетишади.

Беруний

(ҳаяжонда)

Раҳмат сизга, Қоплон ботир, бизни бир балодан қутқар-
дингиз!

Ибн Сино

Агар сиз келиб, ёрдам бермасангиз аҳволимиз нима бўлур
эди, худо билади.

Қоплон ботир

Таажжубланманг, устоз! Ҳамма нарсадан хабардормиз!
Ҳар гўшада, ҳар ерда бизнинг ҳам кўз-қулоқларимиз, яъни
айғоқчиларимиз бор. Улар бизни ҳамма воқеадан огоҳлан-
тириб турадилар. Султон Маҳмуднинг ёвуз ниятлари биз-
га маълум Сополтегиннинг нима мақсад билан бу ерга
келганини ҳам билар эдик. Пайига тушдик, мана, оқибат-
да, ўз вақтида пайини қирқдик.

Беруний

Тасанно, раҳмат, Қоплон ботир! Бу яхшилигингизни ўла-
ўлгунча унутмаймиз. Ҳақиқатан ҳам ташқарида оломон
борми?

Қоплон ботир

Ҳа, устоз! Оломон, халқ безовта! Беклардан, аслзода-
лардан норози. Улар, сиз тузиб берган сув тақсимооти
қондаларини яна бузмоқдалар. Улар деҳқонларга навбат
бермай ётибди. Деҳқонларнинг ерлари қовжираб, экинла-
ри қуриб кетмоқда. Ахир, эрта баҳорда совуқда муздай
сув кечиб, лойга қорилиб, оғир, машаққатли қазув ишла-
рини бажарган ўшалар эди! Мана, энди роҳатини боёнлар
кўрмоқдалар. Халқ норози! Халқ бекларга қарши исён
кўтармоқчи.

Беруний

Азиз Қоплон ботир, биласиз-ку, ҳозир исённинг вақти эмас! Ҳозирги исён ташқи ёвга ёрдам бериши мумкин. Ҳозир бир ёқадан бош чиқариб, кучни бир ерга тўплаб туриб, ташқи душманга қарши курашга ҳозирланмоқ лозим.

Қоплон ботир

Устоз, биз ҳам шу фикрдамиз. Аммо халқнинг оғир вазиятини тушуниш, халқнинг ҳаққоний талабларига одилана жавоб бермоқ, қутурган бекларнинг, аслзодаларнинг жиловини пича тортиб қўймоқ зарур. Юрт тинчимаса, мамлакат тинчимади. Беклар, амалдорлар, аслзодалар мансаб, имтиёз, бойлик таллашиб бир-бирини бўғиб ўлдиришга тайёр!

Беруний

О, бу беклар, аслзодалар халқнинг бошига битган бало! Мен шу бугуноқ шоҳ билан гаплашаман, сув ҳақидаги тартиб-қондани бузганлар қаттиқ жазога мустаҳиқ қилинурлар!

Қоплон ботир

Азиз устоз, шоҳ ўзи билан ўзи овора. Ҳозир шоҳ қафасга тушган айиққа ўхшаб қолган. Кейин, халқда бир мақол бор, сув сойга оқар, бой бойга боқар. Қарғанинг кўзини қарга чуқимади, дейдилар.

Ибн Сино

Гапингиз тўғри, ботир. Аммо вазиятни шоҳга тушунтиришга уриниб кўрамиз, зора тушунса.

Қоплон ботир

Майли, халқ, бечора халқ яна пича сабр қилади. Аммо, устоз, биласиз-ку, сабрнинг ҳам чегараси бўлади.

Беруний

Шубҳасиз.

Қоплон ботир

Бўлмаса, менга рухсат, устоз. Мен бориб халқни тинчитай. Зора ишимиз ўнгидан келса. (Чиқиб кетади.)

Беруний

Қоплон ботир жуда ҳам ҳақ! Сўзларининг жони бор...
Ҳа, азизим, ҳамма ерда шу можаро, шу ташвиш.
Қайга борманг, шафқат қилмай зolim эзар мазлумни,
Ҳаётдаги барча ташвиш, барча жафо, оғирлик,
Келиб-келиб бечора халқ гарданига тушади...
Ҳа, азизим, йўлимизни яна туман қоплади.
Назаримда, осойишта яшаш учун бизларга
Шу поёнсиз дунёда ҳам бир парча ер топилмас...
Қайга борманг, яна ўша зolimлару жоҳиллар,
Илму фаннинг душманлари, қўли қонга беланган
Юртбузарлар, босқинчилар, таловчилар, фотиҳлар!..

Ибн Сино

Ҳа, азизим, умр қисқа, қиладиган ишлар кўп,
Ишлар чала қолмасин, деб мен ҳам ташвиш тортаман.
Хайрли иш қиламан, деб Бухородан қувилдим,
Эндиликда Хоразмдан қувиламан, чамаси...
Хўш, қаёққа? Бошимизни қайга олиб кетамиз?
Тоғларгами? Саҳрогами? Урмонгами?.. Қаёққа?!
Э, худойим, нега бизни зулму зулмат кучайган,
Ҳақсизликлар хуруж қилган бир замонда яратдинг?!

Беруний

Майли, дўстим, замонанинг зарбасига чидайлик,
Сабру тоқат, чидам, меҳнат ҳамроҳ бўлсин биз билан.
Ахир бир кун ёруғ кунлар бўлади-ку жаҳонда!
Ахир бир кун ҳақ-ҳақиқат чиқади-ку юзага!
Ахир инсон мавжудотнинг, табиатнинг тожи-ку.
Ахир бир кун енгади-ку ҳақсизликни, зулматни
Инсондаги ақлу-идрок, инсондаги фаросат!
Бир кун келиб инсонларча яшайди-ку инсонлар!
Ҳа, ўшанда фан нуридан баҳра олиб барча эл,
Иzzат-икром кўргусидир донишмандлар, олимлар.
Ахир, бизни йўқлайдиган, ёқлайдиган замонлар

Бир кун эмас, бир кун келиб қолса агар ажабмас...
Ҳа, умримиз, ҳаётимиз бизникимас, халқники...
Ҳа, халқ учун ва фан учун ўлимга ҳам тайёرمىз!..

Гулсанам киради, Ибн Синони кўриб, бери келишга
ботинолмай, узоқда тўхтади. Ибн Сино уни кўриб,
кетишга ҳозирланади.

И б н С и н о

Хўб бўлмаса, мен борайин, бир иш бошлаб қўйгандим,
Мени кутиб ўтиришган бўлса керак шогирдлар.

Б е р у н и й

Майли боринг, азиз дўстим, тангри сизга ёр бўлсин!

И б н С и н о чиқиб кетади. Гулсанам Берунийга яқинлашади.

Г у л с а н а м

Кечирасиз...

Б е р у н и й

Кел, Гулсанам.

Г у л с а н а м

Сизни йўқлар малика...

Б е р у н и й

Малика? Хўш, маликанинг менда нима иши бор?

Г у л с а н а м

Билолмадим... Ўзи айтар... Зарур иши бор эмиш...

Б е р у н и й

Таажжуб... Ҳа, эрта билан ушбу атиргулларни
Сен келтириб қўйганмидинг?

Гулсанам

(ўпкалаб)

Билиб туриб сўрайсиз...

Беруний

Кечир мени.

Гулсанам

Нега менга бунча азоб берасиз?
Биласиз-ку, сизни... сизни...

Беруний

Тушунаман, азизим.

Гулсанам

Агар мени севмасангиз, қийнамасдан...

Беруний

Севаман!

Йўқ, Гулсанам, йўқ, азизим, шубҳа қилма севгимга!
Ҳар кўрганда юрагимга ларза тушар, ўт тушар,
Муҳаббатнинг гулханида қовриламан, ёнаман.
Кечалари сенга атаб ишқий ғазал тўқийман...
Инон, сенси ҳаёт менга зулмат бўлиб кўринур,
Қуёш бўлиб ёритади уни сенинг жамолинг.
Кеча-кундуз ҳамроҳ бўлуру менга ширин хаёлинг.
Қайга борсам сездирмасдан қаторимда юрасан,
Ишлаганда далда бериб ҳузуримда турасан...

Гулсанам

Сизсиз менга ҳаёт йўқдир, битди сабру тоқатим.
Энди ҳижрон азобига бардош бера олмайман!
Васлингиздан маҳрум этманг, ёнингизда бўлайин...

Беруний

Йўқ, азизим, тақдирингни тақдиримга боғлама!
Қил устида турган каби доим менинг тақдирим.
Бугун борман, эртага йўқ, хавф остида ҳаётим.
Жоним, бугун бу ердан, аммо, эртага
Қаерларда бўлишимни билолмайман ўзим ҳам...
Ўз бошимни қўриқлашга қурбим етмас, шу ҳолда,
Сени қандоқ қўриқлайман балолардан, азизим!
Йўқ, сен яша фориг бўлиб ташвишлардан, хавфлардан.

Гулсанам

Бутун жаҳон ташвиш солур сизсиз менинг бошимга,
Сиздан жудо бўлишликдан катта хавф йўқ мен учун.

Беруний

Ҳали ёшсан, маъсумасан, гулдай, нурдай покиза.
Ҳеч шубҳасиз, келажакда ўз бахтингни топасан.

Гулсанам

Сизсиз менга бахт не керак? Менинг бахтим фақат сиз...

Беруний

Тақдирингни тақдиримга боғламагил, азизим,
Куюш каби узоқда юр, баҳра олай нурингдан!..

Гулсанам

Мен чарчадим... Мен хастаман... Юрагимда ўт ёнур...
Бу кетишда кўпга бормай кул бўламан, азизим...
Саройдаги можаролар жонга тегди... Даҳшатдан
Кўзларимга уйқу келмас узоқ тунлар... Жонгинам,
Юринг! Юринг! Бу ерлардан узоқларга кетайлик,
Азоблардан қутулайлик осойишта жой топиб...

Беруний

Бу дунёда осойишта жой ахтарма — топилмас!
Инсон тирик эканми, бас, у қаерда бўлмасин,

Уни азоб-уқубатлар қуршаб олур доимо,
Осойишта жой ахтарма, фойдаси йўқ, топилмас!..

Гулсанам

(ғамгин)

Борасизми?..

Беруний

(паришон)

А?.. Қаёққа?..

Гулсанам

Маликанинг олдиға..

Беруний

Ҳа, малика... Ҳа, бораман.

Гулсанам

Маликадан хавфим бор.

Беруний

Нега?

Гулсанам

Қайдам... Аллақандай шубҳалар бор дилимда...

Беруний

Юр! Билайлик, маликанинг қандай гапи бор экан!

Беруний билан Гулсанам чиқиб кетишади.

Парда

ИККИНЧИ КҮРИНИШ

Хоразмшоҳ саройидаги серҳашам хоналардан бири. Хона безатилган, ерга заррин тўшаклар солинган. Хонтахта устида нозу неъматлар. Ҳарир либос кийган Сайёра заррин тўшакда ёнбошлаб ётибди. Бир канизак елпигич билан уни елпиб ўтирибди. Сюзанда қизлар нозик ва майин бир куйни чамоқдалар.

Гулсанам киради.

Гулсанам

Абу Райҳон Берунийни бошлаб келдим, маликам.

Сайёра

Ҳа, жуда саз! Қани, кирсин! Бизни холи қолдилинг!

Ҳамма чиқиб кетади. Бир оздан сўнг Беруний киради.

Беруний

Салом.

Сайёра

Салом! Хуш келибсиз, азиз меҳмон!

Беруний

Ташаккур.

Нима, ёлғиз ўзингизми?

Сайёра

(кулиб)

Нега ҳадиксирайсиз?

Еб қўймайман.

Беруний

Гап ундамас... Менга бир оз ноқулай...

С ай ё ра

Ҳечқиси йўқ! Узингизни эркин тутинг бу ерда.
Рухсатим из бу хонага ҳеч ким кира олмайди.

Б е р у н и й

Кечирасиз, менга қандай хизматингиз бор эди?

С ай ё ра

Қани, аввал ўтиринг-чи!.. Тортинмасдан, яқинроқ!

Б е р у н и й

(ўзини ноқулай сезиб, бир чеккага омонат ўтиради)

Вақтим зиқроқ, ишим зарур, тезроқ жавоб берсангиз.

С ай ё ра

Қани, аввал, дастурхонга қаранг!

Б е р у н и й

Раҳмат, қорним тўқ.

С ай ё ра
(кулиб)

Жуда ўжар экансиз-ку!

Б е р у н и й

Кечирасиз, маликам.

С ай ё ра

(ёнида турган чиройли қутичадан қимматбаҳо тошларни олиб, Берунийга беради)

Мановларни кўриб беринг! Еқут, зумрад, лаълилар...
Совға қилиб келтиришди менга аслзодалар.
Сиз тошларнинг асрорини жуда яхши биласиз.

Беруний

(тошларни ҳаяжон ва завқ билан томоша қилади)

О, бу тошлар жуда ноёб, жуда асл, баҳосиз!
Ҳиндистонлик заргарларнинг санъати бэр буларда!
Улар сайқал беришда ҳам қимматбаҳо тошларга
Дунёдаги барча заргар, усталардан ўтади!

Сайёра

Баъзисида аллақандай сирли дуо ёзилган,
Бу тошларнинг ҳосияти бошқачамиш...

Беруний

Масалан?

Сайёра

Гўёки, ким бу тошларни тақиб юрса, офатдан,
Кўйдиргидан сақланармиш, уни илон чақмасмиш.
Бу зумрадни илон кўрса кўзи оқиб тушармиш.

Беруний

(кулиб)

Бу ёлгон гап! Бу афсона! Бу гапларга ишонманг!
Бу тошларда ҳеч қанақа хосият йўқ, қудрат йўқ.
Булар фақат безак, холос! Бу тошларни юзтасин
Тақсангиз ҳам дуч келсангиз илон чиқавереди,
Йўқ, бу тошлар сақлай олмас эгасини офатдан.

Сайёра

(Берунийга ҳирс билан тикилиб)

Ҳа, муҳаббат дардидан ҳам сақлар эмиш бу тошлар.

Беруний

Ҳеч ишонманг! Бари ёлгон!

С ай ё ра

Мен ҳам ишонганим йўқ!
Рост, бу тошлар муҳаббатдан мени сақлай олмайди,
Ишқ ўтида ёнмоқдаман, ёрдам беринг!

Б е р у н и й

(ҳаяжонда)

Маликам,
Бу гапларни нима учун менга айтаётибсиз?!

С ай ё ра

Чунки менинг севганим — сиз!

Б е р у н и й

(ҳаяжонда ўрнидан uring туради)

Бу қандай гап! Ё раббий!
Қандай қилиб тил боради бу гапларни айтишга!

С ай ё ра

Иложим йўқ, Абу Райҳон, юрагимни очмасам,
Тенгсиз ҳижрон азобида бўғиламан, ўламан.

Б е р у н и й

Ахир, бекам. эрингиз бор!

С ай ё ра

Мен эримни севмайман!

Б е р у н и й

Э, худойим, менга бўлак жазо, ташвиш йўқмиди!

С ай ёра

Сиз ажойиб мунажжимсиз... Мен ҳам... севги бобида!
Мен муҳаббат осмонида ёруғ юлдуз ахтариб
Сизни топдим, Абу Райҳон!

Беруний

Янглишасиз, маликам!

С ай ёра

Биламан, сиз Гулсанамни севасиз...

Беруний

Ҳа, севаман.

С ай ёра

Наҳот мендай маликадан афзал бўлса канизак!

Беруний

Севги учун маликами канизакми, фарқи йўқ.
Ошиқ фақат бўйсунди юрагининг амрига.
Ҳа, маликам, маликадан афзал менга канизак!

С ай ёра

(Берунийнинг олдида тиз чўкиб)

Абу Райҳон, ёлвораман, маҳрум этма васлингдан!
Маликаман, қул бўл десанг, қул бўламан сен учун!

Беруний

Уят! Туринг ўрнингиздан! Туринг! Мени қийнаманг!
Дунёда энг ёмон кўрган нарсам менинг — хиёнат!

Шу топда орқа томондан аста босиб ўйчан Маъмур
киради. Уни кўриб, Сайёра ғазаб билан ўрнидан ирғиб
туради.

С ай ё ра

Нима учун сўрамасдан ҳузуримга кирдингиз?
Пойлаб юрган эдингизми?!

Маъ мун

Нега пойлай, маликам,
Хаёл суриб келиб қолдим...

С ай ё ра

Бир нафас ҳам ором йўқ!

С ай ё ра шитоб билан чиқиб кетади. Беруний қаттиқ
хижолатда.

Б е р у н и й

Кечирсинлар, мени, шоҳим, менда гуноҳ...

Маъ мун

(сўзини бўлиб)

Гуноҳ йўқ!

Ажабланманг, бу табиий бир ҳодиса, хонимнинг
Навбатдаги инжиқлиги, навбатдаги шўхлиги...

Б е р у н и й

Ахир, шоҳим...

Маъ мун

Ташвишланманг! Агар унинг феълини
Билмаганда сиздан хафа бўлар эдим. Ҳолбуки,
Бу илоннинг кирдикори, иши, хулқу атвори
Менга маълум...

Б е р у н и й

Ундай бўлса...

Маъмуни

Осон эмас, азизим...

Эҳтимол у шу йўл билан орамизга совуқлик
Ва тафриқа солмоқчидир... Жанжал чиқармоқчидир...
Оғасига бир баҳона топиларди у ҳолда...
Саройда мен ёлғиз қолдим... Яқинлардан айрилдим...
Мана, катта малика ҳам шу илоннинг қурбони.
Заҳар берган ўша, аммо, исбот қилиб бўлмайди...
Бу кетишда ўзимга ҳам навбат келиб қолмаса
Деб кўрқаман... Уз уйимда бегонаман, ортиқман.
Бутун сарой Қоратегин, Сайёранинг қўлида,
Ушаларга бўйсунди хизматчилар, соқчилар.
Мана, ҳали Дабирни ҳам банди зиндон қилишди.
Битта ўша менга ҳалол хизмат қилиб турувди...
Бу газанда менга қарши бир баҳона топсаю
Оғасига хабар берса, Хоразмни забт этса...
Мен Маҳмуднинг менга қилган марҳамати оқибат
Шундай аянч натижалар беришини билмасдим...
О, азизим, энди сарой менга зиндон, жаҳаннам!

Беруний

Минг афсуски, бу аҳволга ўзингиз ҳам айбдорсиз!
Қаттиққўллик қилиш керак, шоҳим, давлат ишида.
Ҳаммасини ҳайдар эдим ўрнингизда мен бўлсам!
Уруш деса, урушардим, қўрқиб ўтирмас эдим!

Маъмуни

Йўқ, Маҳмуднинг қўшини кўп, бардош бера олмаймиз!

Беруний

Халқимизга суйнардим, халқни жангга чорлардим,
Хоразмнинг арслонлари жангда енгилган эмас!

Маъмуни

Тўғри, аммо, жуда мушкул бу ишларни ҳал қилиш...

Б е р у н и й

Дунёда ҳеч осон иш йўқ! Осон ишни ахтарманг!
Адалхусус, катта ишнинг машаққати кўп бўлур!
Машаққатга чидаганлар доим зафар қозонур.
Кўпчиликнинг овозига қулоқ солганингизда,
Қилган ишни дўстлар билан бамаслаҳат қилганда,
Бу фожиа, бу кўргулик юз бермаган бўларди!

М а ь м у н

Гапларингиз тўғри, аммо, вақти ўтган...

Б е р у н и й

Минг афсус!
Халқ ғазабда, халқ норози! Исён кўтармоқчи халқ!

М а ь м у н

Сабаби не?

Б е р у н и й

Яна беклар сувни босиб олибди.
Деҳқонларнинг ери сувсиз, қуримоқда экинлар.
Шоҳим, халқнинг адолатли талабини қондиринг!
Агарда халқ тинчимаса, мамлакат ҳам тинчимас.
Сув бобида қондани ва тартибни бузганлар,
Ким бўлмасин, жазосини тортишлари керакдир.

М а ь м у н

Биласиз-ку, ҳозир беклар менга қулоқ солмайди.
Абу Райҳон, ҳозир бошқа ташвишлар бор бошимда...
Ички исён хавfli эмас, бостирамиз куч билан.
Ташқи ёвни ўйлаш керак, жуда хавfli ташқи ёв.
Халққа бориб бу гапларни тушунтиринг, тушунсин.

Б е р у н и й

Афсуски, шоҳ, бу гапларнинг халққа сира нафи йўқ!
Менга рухсат!

Маъмуни

Сабр қилинг. Яна султон Маҳмуддан
Нома келди, шу номани эрта-индин тўпланиб
Муҳокама қилмоқчимиз, сиз ҳам келинг, илтимос!

Беруний

Хўп, келаман.

Маъмуни

Маликанинг найрангини унутинг.
Қани юринг, аввал сизга ўша хатни кўрсатай.

Беруний билан Маъмуни чиқиб кетадилар. Бир ордан
сўнг Сайёра орқасидан Сухсур киради.

Сайёра

Сўзларини эшитдингми?

Сухсур

Ҳаммасини эшитдим.

Сайёра

Яхши, кейин ҳаммасини менга айтиб берарсан.

Сухсур

Жоним билан.

Сайёра

Хўп, майли бор, чақирганда кирарсан.

Сухсур

Хўп бўлади, амрингизга мунтазирман, маликам.

Сухсур чиқиб кетади.

С ай ё ра

О, режалар оша қолса эди тезроқ амалга,
Хошимча яшар эдим, яшар эдим ниқобсиз...
Шоҳ жонимга тегди жуда... Қоратегин дағал, мол...
Ҳа, амалга ошмайдиган кўринади оғамнинг
Менга берган топшириғи... Ужар экан Беруний...
Қизиқ, ўйин десам сира ўхшамайди ўйинга.
Наҳотки, мен Берунийни севиб қолсам? Ҳа, шундай...
Аллақандай жозоба бор, улуғлик бор олимда.
Мажбур этар кеча-кундуз ўз ҳақида ўйлашга.
Нега мендан ҳазар қилур? Нега менга кўнгли йўқ?
Гўзалман-ку! Гўзаллигим не-не аслзодани
Бир кўришда телба қилган!.. Аммо, аммо Беруний
Менга худди ялмоғизга қарагандай қарайди.
Менга нафрат билан қарар, бу мен учун ҳақорат!
Қандай қилиб зарба берай унинг мағрур қалбига?
Қандай қилиб қасос олай мендан кулган одамдан?
Ҳа, Гулсанам унинг қалби! Зарба берай қалбига!

Хонтахта устида турган олтин кўзадаги шаробдан икки биллур
қадаҳга қуяди. Бармоғидаги олтин узукни очиб, қадаҳларнинг би-
рига заҳар солади. Сўнг, қарсақ чалади. С у х с у р киради.

С у х с у р

Хизмат, бекам?

С ай ё ра

Гулсанамни чақир, унда гапим бор.

С у х с у р

Хўб бўлади.

(Чиқиб кетади.)

С ай ё ра

Гуноҳимни ўзинг кечир, худойим.

Гулсанам киради.

Гулсанам

Чақирибсиз, бекам?

Сайёра

Ҳа, кел, пича отамлашайлик.

Қани, ўтир!

Гулсанам

Раҳмат, бекам.

(Ўтиради.)

Сайёра

(унга тикилиб.)

Ҳа, чиройли экансан..

Авваллари сенга яхши қарамаган эканман.

Гулсанам

Уялтирманг... Бу даргоҳда сиздан гўзал аёл йўқ!

Сайёра

Берунийни севасанми?

Гулсанам

(ҳаяжонда)

Нима, ўзи айтдимиз?

Сайёра

Ўзи айтди... У ҳам сени севар экан...

Гулсанам

Худойим!

С ай ё ра

Жуда қаттиқ севасанми?

Г ул с а н а м

Жуда қаттиқ севаман!

С ай ё ра

Абу Райҳон жонингни бер деса, берар эдингми?

Г ул с а н а м

Жон-жон дея берар эдим юзта жоним бўлса ҳам!

С ай ё ра

Абу Райҳон Берунийни севишингга ишондим,
Севганингнинг бахти учун узоқ яша, Гулсанам!

Г ул с а н а м

Раҳмат сизга, улуғ бекам! Раҳмат сизга, маликам!

С ай ё ра

(заҳар солинган қадаҳни Гулсанамга беради)

Хўб, бўлмаса, Берунийнинг соғлигига ичайлик!

Г ул с а н а м

Берунийнинг соғлигига жон-жон дея ичаман!

Ичадилар. Кўп ўтмай, Гулсанам бўғила бошлайди.

С ай ё ра

Ҳа, шунақа! Бу шум дунё кимга вафо қилибди!

Г ул с а н а м

(бўғилиб)

Нима бериб эдинг, жаллод, юрак-бағрим ёнмоқда!..

С ай ё ра

Бир оз сабр эт! Бу дунёнинг барча ташвишларидан
Халос бўлиб, тўппа-тўғри йўл оласан жаннатга!

Г ул с а н а м

Абу Райҳон!.. Абу Райҳон!.. Абу Райҳон!.. Алвидо!..

Гулсанам ўлади.

С ай ё ра

Сухсур! Сухсур!

С у х с у р

(кириб)

Лаббай, бекам! Ие, шўрлик ўлдими?!

С ай ё ра

Қоратегин кирсин, чақир!

С у х с у р

Хўб бўлади. Вой, шўрлик!

Сухсур чиқиб кетади. Бир оздан сўнг, Қоратегин киради.

Қ о р а т е г и н

Нима бўлди? Улибди-ку!

С ай ё ра

Заҳар ичиб қўйибди,
Сабабкори юраги тош Абу Райҳон Беруний!
Мурдасини олиб бориб Берунийга берасан,
Ўзи кўмсин ҳижронида ҳалок бўлган ёрини!
Айрилиққа чидолмасдан заҳар ичиб ўлди, де!

Қоратегин Гулсанамнинг жасадини олиб чиқиб
кетади.

О, Беруний! О, тошюрак! Энди менинг зарбамга
Қандай бардош бера олур экан мағрур юрагинг!

П а р д а

ТУРТИНЧИ ПАРДА

УЧИНЧИ КУРИНИШ

Биринчи саҳнадаги манзара. Шоҳ Маъмур ғамгин, ўз тахтида ўтирибди. Саройга Хоразмнинг аркони давлатлари, ас-зодалар, беклар, лашкарбошилар тўпланганлар. Буларнинг орасида Беруний, Ибн Сино, Суҳайлий, Шайхулислом, Маймандий, Қоратегин, Сополтегинлар ҳам бор. Булар Султон Маҳмуддан келган мактубни муҳокама қилиш учун йиғилишган. Вазият жиддий, оғир.

Маймандий

Бир мароғаба, улуғ султонимизнинг ҳақли талабларини ноҳақ рад этиб, хатога йўл қўйдингиз. Султонимизнинг муборак номларини хутбага қўшиб ўқитмадингиз.

Беруний

Жуда тўғри қилинган!

Шайхулислом

Мутлақо нотўғри қилинган!

Маймандий

Муҳтарам зотлар, мен ҳали сўзимни тугатганим йўқ. Мен тахти олийга тўпланган эътиборли жамоатга: аҳли

саройга, аслзодаларга, бекларга, лашкарбошиларга султонимизнинг Хоразмшоҳ номига юборган сўнги ва табаррук мактубларини ўқиб эшиттиромоқчиман. Мактуб: «Хоразмшоҳ бу ишнинг оқибати нималарга олиб келишини билиб, хутба масаласида бизнинг амру фармонимизга бўйсунган бўларди-ю, аммо унинг аъёнлари бунга йўл қўймаган кўринади. Ўз ҳукмдорига уни қил, буни қилма, деб ўз хоҳишларини ўтказган кимсаларни «фуқаро», ёки «лашкарбоши» деб айтолмаймиз. Зероки, шунинг ўзидаёқ давлатнинг заифлиги намоян бўлади. Биз, бу тоифа бешбошларга нисбатан дарғазаб бўлиб Балх шаҳрида узоқ туриб қолдик ва бу ерда юз минг лашкар ва беш юз нафар фили жанги тўпладик. Муродимиз Хоразмга юриш бошлаб, ўз ҳукмдорининг раъйига монелик қилган бадкирдорларга жазо бермоқ ва уларни ҳақ йўлга қайтармоқ эди. Шунинг билан бирга, биз, биродаримиз, жезнамиз шоҳ Маъмунни ҳам гафлат уйқусидан уйғотиб, давлатни қандай идора қилишни унга ўргатиб қўймоқчи эдик. Чунки, заиф амир давлатни идора қилолмайди. Аммо яна бир қарра сабру қаноат қилишни ва севиқли куёвимиз шоҳ Маъмунга эси ҳушини йиғиб олишни ҳавола қилишни лозим топдук. Нима бўлганда ҳам Хоразмшоҳ бу сафар султон Маҳмуд Ғазнавий номига хутба ўқитади ва шу билан Ғазнага тобелигини билдиради, деган умиддамиз. Агарда...»

Ш у н қ о р б е к

Англашилди!

Ж а й ҳ у н б е к

Тушунарли!

Қ о п л о н б о т и р

Етар, вазир, бас қилинг!

М а й м а н д и й

Бас қил десанг, бас қиламан. Қани, шоҳим, не дейсиз?

Маъмун

(шошиб, ўзини йўқотиб)

Нимага мен?!

Суҳайлий

Чунки, шоҳсиз! Мамлакатнинг ҳокими!

Маъмун

Йўқ, йўқ! Аввал, эшитайлик бошқаларнинг фикрини.

Беруний

Ахир, шоҳим, биласиз-ку бошқаларнинг фикрини!
Нега керак қайта-қайта тушунтириш, такрорлаш!

Маъмун

Фикрингизни Маймандийнинг ҳузурда айтинглар,
Токи, вазир ўз қулоғи билан гапни эшитсин!

Беруний

Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг талаби рад этилсин!

Шайхулислом

Ахир, нега бундай дейсиз! Жанжал, уруш чиқармиш,
Беҳудага қон тўкишлик нега керак, Беруний!
Қанча ҳурмат қилсак арзир Маҳмуд каби ғозийни!

Ибн Сино

Сўзларингиз хоинларнинг сўзи эрур, тақсирим!

Шайхулислом

Сиз гапирманг, Ибн Сино! Сиз даҳрийсиз! Кофирсиз!

Қоплон ботир

Тақсир, сиздек мусулмондан кўра даҳрий саналган
Ибн Сино айтган сўзлар афзал эрур биз учун!

Суҳайлий

Тушунинглар! Ғазнавийнинг мақсадлари бегараз!

Беруний

Ундай бўлса, нима учун Хоразмни Маҳмуднинг
Сарбозлари босиб кетди? Нима учун дарвишлар,
Қаландарлар, савдогарлар, девоналар, дайдилар —
Кўча-кўйда изғиб юрар қутқу солиб тинмасдан!
Нима учун бозорларда, мачитларда Маҳмудни
Осмонларга кўтаришиб мадҳ этмоқда маддоҳлар?!
Кофирларга қарши жангга, ғазавотга отланинг,
Даҳрийларни юртдан ҳайданг, дея улар жар солиб,
Фуқарони ғалаёнга солмоқдалар не учун?!
Йўқ, Суҳайлий, бу ишларнинг замирида ғараз бор!
Саройда ҳам Ғазнавийнинг одамлари ҳукмрон!

Маймандий

Бу табиий! Чунки султон қариндоши, куёви
Шоҳ Маъмунни хоразмлик бебошлардан сақлайди!

Шовқин кўтарилади.

Шунқорбек

Бу қандай гап!

Жайҳунбек

Беҳаёлик!

Қоплон ботир

Бу биз учун ҳақорат!

Суҳайлий

Беклар, шовқин кўтарманглар! Қоплон ботир, тинчланинг.

Беруний

Агар Маҳмуд Ғазнавийнинг талабини қондирсак,
Агар хутба ўқитилса Ғазнавийнинг номига,
Хоразмни икки қўллаб унга тутган бўлардик!
Сўнг, Хоразм қарам бўлиб қолур эди Ғазнага!

Маъмун

Ундай эмас! Кўп оширманг, Абу Райҳон Беруний!
Султон мени иззат қилур. Агар унинг номига
Хутба ўқитилганда ҳам Хоразмнинг шаънига
Доғ тушмайди, мавқеини йўқотмайди Хоразм.

Шайхулислом

Боракалло! Гапингиз ҳақ! Биз хурсандмиз, шаҳаншоҳ!

Беруний

Демак, султон талабини қабул қилмоқчимисиз?

Маъмун

Бошқа илож топиламайди. Абу Райҳон, азизлар!..

Яна шовқин кўтарилади. Беклар, лашкарбошилар қилич яланғочлаб,
шоҳга ҳужум қиладилар. Қоратегин, Сополтегин ва уларнинг
сарбозлари ҳам қилич яланғочлаб, шоҳни ҳимоя қиладилар.

Шунқорбек

Бу хиёнат!

Жайҳунбек

Бу сотқинлик!

Қоплон ботир

Улим! Улим, сотқинга!

Қоратегини

Узингни бос, Қоплон ботир!

Сополтегин

Қўлингни торт, ҳовлиқма!

Ҳамма ҳаяжонда, саросимада. Баъзилар қўрқиб,
саройдан тез чиқиб кетадилар.

Шайхулислом

Шошманг! Тўхтанг! Бу қандай гап! Оздингизми ақлдан!
Қандай қилиб шоҳга қарши қилич яланғочлайсиз!

Қоплон ботир

Бу шоҳ эмас, хиёнатчи!

Шунқорбек

Шоҳ сотилган!

Жайхунбек

Шоҳ — сотқин!

Беруний

Қизишманглар! Беҳуда қон тўкилмасин! Қизишманг!

Қоплон ботир газаб билан қиличини қинга солади.
Бошқалар ҳам қиличларини ғилофига соладилар.

Қоплон ботир

Шуни яхши билиб қўйинг, Шайхулислом, шаҳаншоҳ,
Сизлар юртни берсангиз ҳам биз бермаймиз душманга!
Сизлар юртни сотсангиз ҳам биз сотмаймиз ҳеч қачон!
Ҳеч қанақа ёвузга ҳам қул бўлмайди Хоразм!
Хоразмнинг лашкари бор! Хоразмнинг халқи бор!

Ал Хоразмий юрти оёқ ости бўлмас ҳеч қачон!
Хоразмнинг дулдуллари ҳали кишнаб турибди.
Хоразмнинг сарҳадлари ҳали жуда мустаҳкам!
Қўлимиздан ҳали қурол тушган эмас, тушмайди!
Ёвга қарши жанг қиламиз бир томчи қон қолгунча!
Билиб қўйинг Қоратегин, Сополтегин, Маймандий,
Агар юртга бош суқсангиз, бошдан жудо бўласиз!
Шоҳ кўнса ҳам халқ кўнмайди Ғазнавийнинг сўзига!
Қани, кетдик, биродарлар, тарк этамиз саройни!
Субутсизлар ва қўрқоқлар жон сақласин саройда!

Қоплон ботир бошлиқ беклар, лашкарбошилар
шитоб билан саройдан чиқиб кетишади.

Маъмун

(саросимада)

Вазир, энди нима қилдик?

Суҳайлий

Ҳа, яхши иш бўлмади...

Маъмун

Абу Райҳон, нима қилай?

Беруний

Мен ҳеч қачон, шаҳаншоҳ,
Сизни шундай қиёфада, шундай аянч аҳволда
Кўраман деб ўйламаган эдим... Афсус... Минг афсус...
Олиб бўлмас энди, шоҳим, ҳалокатнинг олдини.
Шоҳим, мени кечирсинлар, сиз муносиб эмассиз
Хоразмдай улуғ юртга, буюк, шонли ўлкага!
Ибн Сино, кетдик, биз ҳам ортиқчамиз саройда!

Беруний билан Ибн Сино чиқиб кетадилар.

Маъмун

(баҳириб)

Тақсир, ахир бирор нарса десангиз-чи! Бу не ҳол!
Бу тушимми ё ўнгимми?! Ёрилгудек юрагим!

Ш ай ху л и с л о м

Қўрқманг, шоҳим, улуғ султон ўзи сизни қутқарур!
Яхши бўлди ғаламислар, даҳрийларнинг кетгани!

М а ъ м у н

Яхши эмас! Яхшироқдир бу кунимдан ўлганим!

Ш ай ху л и с л о м

Мен ҳам кетдим, шаҳаншоҳим, намоз қазо бўлмасин!

Ш ай ху л и с л о м чиқиб кетади.

С у ҳ а й л и й

Ҳа, тақдирга тан беришдан бошқа чора қолмади.

С у ҳ а й л и й ҳам чиқиб кетади. Ш о ҳ ғамгин, ўйчан
чиқиб кетади. С ай ё р а киради.

С ай ё р а

Ҳамма гапдан хабарим бор! Ҳамма сўзни эшитдим!
Кўнгилдаги гаплар бўлди!

М ай м а н д и й

Худди шундай, маликам.

Қ о р а т е г и н

Мана энди, режаларни оширамиз амалга!

М ай м а н д и й

Баҳоналар етарлидир!..

С ай ё р а

Сополтегин, хабар қил!

Иш бошласин айғоқчилар, суворийлар, жосуслар.
Ҳамма ерда баббаробар жанг ва қиргин бошлансин!
Тўғонларни бузинг дарҳол, сувсиз қолсин Хоразм.

Муҳим жойлар, истеҳкомлар дарҳол қўлга олинсин!
Ўт қўйилсин шаҳарларга, қишлоқларга, саройга!

С о п о л т е г и н

Ҳаммасини бажарамиз, хотиржам бўл, маликам!

Сополтегин чиқиб кетади. Ташқарида шовқин кўтарилади.
жанг садолари, қилчларнинг шарақлаган товушлари эшитилади.
Сарой атрофида ёнгин шуълалари кўрина бошлайди. Ҳовлиқиб
Маъмун киради.

М а ъ м у н

Нима бўлди? Нима шовқин?! Қаранг, сарой ёнмоқда!

С а й ё р а

Хоразмнинг бебошлари саройингга ўт қўйди.
Ичкарига киришмоқчи, бизни ҳалок этгали!

М а ъ м у н

Э, худойим! Қоратегин, сарбозларинг қаерда?
Чақир, бизни қўриқласин!

Қ о р а т е г и н

Улар жангда, шаҳаншоҳ.

С а й ё р а

Қўрқма, Маъмун, сени ёлғиз мен қўриқлай оламан!

Сайёра Маъмуннинг кўксига ханжар уради, Маъмун йиқилади.

М а ъ м у н

О, хиёнат!.. Абу Райҳон, Қоплон ботир, қайдасиз!..
Мени булар ўлдирмоқчи... Тезроқ келинг... Қутқаринг...

Маъмун ўлади. Ичкаридан саросимада сарой аҳллари,
к а н и з а к л а р чиқишади. Ҳамма даҳшатла.

С ай ё р а

(Маъмуннинг устига ўзини ташлаб доғулиларча
йиғлайди).

Э, худойим, ожизларни паноҳингда сақлагил!
Тақдир экан, қандоқ қилай, бари сенинг ироданг!
Хоразмнинг бебошлари шоҳ Маъмунни ўлдирди.
Мени жудо қилишдилар севган вафодоримдан!
Парвардигор, қотилларга ўзинг дарҳол жазо бер!
Улуғ вазир, ёлвораман, бориб айтинг оғамга,
Тезлик билан Хоразмга қўшин тортсин, от қўйсин!
Мени, ёлғиз синглисини ҳалокатдан қутқарсин!
Хоразмда исён! Исён! Бизга қарши кўзғолон!
Дод, худойим, золимларнинг, қотилларнинг дастидан!
Кечир мени, меҳрибоним, сени асрай олмадим.
Хоразмлик бадкирдорлар сенинг разил қотилинг!

Сарой аҳллари, канизаклар Сайёрага қўшилиб йиғлашади.

Ҳар томондан ўт қўйдилар, ёнмоқдадир пойтахт!
Бу оловни ёлғиз оғам ўчириши мумкиндир.
Бориб айтинг, қонли ёшим Жайҳун бўлиб оқмасин!
Бориб айтинг, интизорман йўлларига оғамнинг!

М ай м а н д и й

Сўзларингни дарҳол бориб султонимга айтаман!

М ай м а н д и й кетади. Канизаклар йиғилишади. Атрофда
шовқин, фарёд, аланга кучая боради.

П а р д а

Т У Р Т И Н Ч И К У Р И Н И Ш

Беруний боғининг бир чеккаси. Даҳшатли тун, узоқдан шовқин,
доду фарёд эшитилмоқда, ёнғинларнинг мудҳиш шуъласи осмонни
ёритмоқда. Б е р у н и й гамгин, Гулсанамнинг қабри устида турибди.

Б е р у н и й

Кўз ёшларим мазорингга тўкилмоқда, Гулсанам,
Сен кўрмайсан, сен сезмайсан, тинч уйқуда ётибсан.

Қабрингдан чиқ, Хоразмга бир назар сол, азизам,
Ёвузларнинг товонида топталмоқда Хоразм.
Таланмоқда, ёнмоқдадир бахти қора она юрт.
Сен қабрингда тинч ётибсан, дунё аса нотинчдир.
Даҳшат тўла дунёмизда ажал қанот қоқмоқда,
Бошларимга тегиб ўтган каби бўлур қаноти...
О, азизам, не сабабдан мени ёлғиз қолдирдинг!
Бу дунёда овунчоғим ва қувончим сен эдинг.
Якка қолдим, ёлғиз қолдим бу серғавғо жаҳонда...
Сен қоласан энди, жоним, мен кетаман узоққа.
Дунё қонли тузоқ экан, мен ҳам тушдим тузоққа...

Ғамгин Ж а ъ ф а р киради.

Ж а ъ ф а р

Юклар бари тайёр бўлди. Юринг, устоз, кетайлик.
Хайрлашиб бўлгандирсиз...

Б е р у н и й

Жилиш қийин бу ердан,
Худди ушлаб турган каби этагимдан Гулсанам...

Ж а ъ ф а р

Азиз устоз, фойдаси йўқ, қайтиб чиқмас қабрдан.
Ёв яқинлаб келмоқдадир, ёмон бўлур кетмасак.
Юринг, устоз, ёлвораман!

Б е р у н и й

Дўстим, яна гул келтир.
Сўнгги марта гул сочайин Гулсанамнинг қабрига...

Ж а ъ ф а р чиқиб кетади. Беруний тиз чўкиб қабрни ўпади,
ёшини артади. Ж а ъ ф а р бир қучоқ гул келтиради.

Ж а ъ ф а р

Мана, устоз, гул келтирдим.

Беруний

(Ўрнидан туради, гулларни олиб Гулсанамнинг қабрига сочади)

Гулни яхши кўрарди... ,
Барча китоб, қўл ёзмалар олиними?

Жаъфар

Олинди.
Ҳеч бир нарса қолгани йўқ. Юринг, тезроқ кетайлик!

Беруний

Агар менга бирор нарса бўла қолса, азизим,
Қўл ёзмалар, китобларим йўқолмасин.

Жаъфар

Йўқолмас.

Ташқаридан от туёқларининг дупури эшитилади. Бир оздан сўнг
Ибн Сино билан Худойберди киришади. Иккови ҳам йўл
кийимида, қўлларида қамчи.

Ибн Сино

Қани, дўстлар, тайёرمىсиз?

Беруний

Сизлар бора туринглар,
Биз ҳадемай йўлга чиқиб, сизга етиб оламиз.

Ибн Сино

Ибн Ироқ, Масиҳийлар аллақачон кетишди,
Биз кечикдик, вақт ганимат, фурсат қўлдан кетмасин!

Беруний

Қоплон ботир келаман деб ваъда берган, келади.
Уни кутмай кетиб қолсам уят бўлур, азизим.
У биз билан ҳамроҳ бўлиб бормоқчидир сафарга.

И б н С и н о

Ундай бўлса Чуқурсойнинг нарёғида кутамиз.

Ж а ъ ф а р

Қумбосканнинг ёнидами?

Х у д о й б е р д и

Ҳа, шу ерда кутамиз.

И б н С и н о

Абу Райҳон, тезроқ боринг, кўнглим жуда безовта.

Б е р у н и й

Ташвиш қилманг, тезда дийдор кўришамиз, азизим,
Қаранг, дўстим, ўртанмоқда, кул бўлмоқда Хоразм!

И б н С и н о

Қандай даҳшат! Э, худойим, гуноҳимиз не эди!
Хўб, биз кетдик. Тезроқ боринг!

Б е р у н и й

Орқангиздан етамиз.

Ибн Сино билан Беруний қучоқлашиб хайрлашадилар. Сўнг Ибн
Сино ва Худойберди чиқиб кетишади. Кўп ўтмай, дарвоза
ёнидан чопиб кетган от туёқларининг дупури эшитилади.

Б е р у н и й

*(узоқлашиб бораётган от туёқларининг дупурига
қулоқ солади)*

Қоплон ботир бунча ҳаяллади... Таажжуб...

Ж а ъ ф а р

Жанг қилмоқда бўлса керак... Ё қуршовда қолгандир...

Соғлари тўзиган, кийимлари йиртилган, куйган Бибисора кириб келади. Бир қўлида қуруқ сопол коса. Уни кўриб Беруний даҳшатга тушади. Жаъфар ҳайратда, қўрқувда.

Бибисора

Мана, сув... Ичинг!.. Ичинг!.. Хоразмда сув йўқ.. Тўғонларни бузиб ташлашди... Мен бу сувни Амудан келтирдим... Ичинг!.. Ичинг!.. (Ийғлайди.) О, шўрим... Хоразмга ўт қўйдилар... Хоразм ёниб кетди... Ана! Ёняпти!.. Сув сепинг!.. Сув сепинг!.. Ўтни ўчирилинг!.. Менинг уйим ҳам ёниб кетди... Боламни қилич билан чопишиб, ўлигини кузғунларга ташлашди... Боламни кузғунлар еб қўйди... Ёлғиз боламни... Энди тузалувди... Боламни қайтариб беринглар!.. Золимлар!.. Жаллодлар!.. Дод!.. Дастингиздан дод!.. Боламни қайтариб беринглар!.. (Ийғлаб югурганча чиқиб кетади.)

Беруний

Қандай даҳшат! Қандай даҳшат! Фожиянинг сўнгги йўқ!.. Даҳшатларга дош беролмай телба бўлмиш, бечора...

Жаъфар

Ҳа, бечора Бибисора тамом озмиш ақлдан.

Шу пайт яраланган, қонга беланган Қоплон ботир қиличини судраб, гандираклаб, зўрга юриб кириб келади.

Беруний

(ҳаяжонда)

Қоплон ботир, нима бўлди?

Қоплон ботир

Яраландим...

Беруний

Ё, раббий!

Қоплон ботир

Алдадилар... Биз алдандик... Ха, саройда хиёнат!..
Шоҳ Маъмунни ўлдирдилар... Ут қўйишди саройга..

Беруний

Бошимизга бало ёғди! Даҳшат устига даҳшат!

Қоплон ботир

Кўчаларда жанг бормоқда... Ялпи қирғин бошланди...
Шунқорбек ҳам, Жайхунбек ҳам ҳалок бўлди урушда..

Беруний

Жаъфар! Қани, ярасини тезроқ боғланг!

Жаъфар

Хўб, ҳозир.

Қоплон ботир

Мени қўйинг... куним битди... Тезроқ қочинг...
Қочинглар...

Ҳадемасдан уйингизга душман босиб келади...
Афсус, энди сизга ёрдам беролмайман... кечиринг...
Сизни ёвдан қўриқламоқ эди менинг мақсадим...
Афсус... Афсус... мақсадимга етолмадим... минг афсус...

Қоплон ботир йиқилиб ўлади.

Беруний

(ҳаяжонда)

Шўрлик ўлди!.. Қандай даҳшат! Қандай даҳшат!
Худойим!

Ташқаридан шовқин, қилич жаранглари эшитилади. Кўп ўтмай,
қўлларида яланғоч қиличи, бир неча навкарлар билан Қо-
ратегин, Сополтегинлар кириб келишади.

Қоратегин

Ҳа, хайрият, уйда экан! Бахтимиздан ўргилай!

Сополтегин

Энди ҳорма, Абу Райҳон, ахир қўлга тушдинг-ку!

Қоратегин

Бундай улуғ асир учун султон Маҳмуд Ғазнавий,
Бўйимизга ўлачаб туриб бизга олтин беради!

Сополтегин

(Қоплон ботирнинг жасадини тепиб)

Аблаҳ, ахир ўлибди-ку! Юз кишининг бошини —
Еди жангда! Мени эса, оғир ярадор қилди.
Ҳақиқатан бу ярамас уста қиличбоз экан.

Беруний

Тепма унинг жасадини ифлос оёғинг билан!

Сополтегин

Ҳо, ҳали ҳам бўш келмайди бу зот қўлга тушса-да!

Қоратегин

Қани дарҳол кишан солинг оёғига, қўлига!
Қилмишига лойиқ энди жазосини тортади!

Навкарлар Берунийнинг қўл-оёғига кишан соладилар.

Жаъфар

(йиғлаб)

Азиз устоз!..

Беруний

Қўй, йиғлама! Баланд кўтар бошингни!
Бу золимлар, бу аблаҳлар кўз ёшингни кўрмасин!

Сополтегин

Тилингни тий!

Беруний

Ҳеч вақт, малъун, тиёлмайсан тилимни!
Қўлларимга кишан солдинг, аммо менинг тилимга
Асло кишан сололмайсан, Ғазнавийнинг кўппағи!

Қоратегин

(заҳарханда билан)

Султон Маҳмуд ҳузурида бошқачароқ сайрайсан!
Қани, юринг, калондимоғ Абу Райҳон Беруний!

Берунийни олиб чикиб кетадилао.

Парда

БЕШИНЧИ КУРИНИШ

Урганчининг бир чеккаси, дала. Султон Маҳмуднинг қароргоҳи, оқ чодир. Узоқдан ёнаётган Урганчининг алангалари кўриниб туради, жанг шовқинлари, отларнинг кишнашлари, одамларнинг фарёди эшитилиб туради. Даҳшатли ва нотинч тун.

Султон Маҳмуд чодирда яқин аъёнлари билан май ичиб ўтирибди. Чодирни белларига олтин камар боғлаган, ҳарбий кийимли хос ғуломлар сақламоқда. Султон Маҳмуд хурсанд, мағрур, ширакайф.

Маҳмуд

Хоразмнинг пойтахти бошдан-оёқ ёнмоқда,
Мен исиниб ўтирибман унинг алангасида.
Қулоғимга чалинмоқда мағлубларнинг фарёди,
Биз ғолибмиз! Тангри бизни ёрлақади бу гал ҳам!

Маймандий

Чунки, султон, сиз ғозийсиз! Сиз ғолибсиз доимо!
Тангри севган бандасига зафар ато қилади!

Маҳмуд

Барча қишлоқ ёндирилсин! Урганч хароб этилсин!
Тўғонларни бузиб ташланг! Боғлар пайҳон қилинсин!
Ишга яроқсиз касаллар, кексалар қатл этилсин!
Ёш-яланглар қул қилиниб, бозорларда сотилсин!
Хунармандлар, косибларни жўнатинглар Ғазнага,
Уша ерда ишласинлар бойлик қўшиб бойликка.
Хоразмнинг хазинаси, бойликлари филларга
Ортилсину хазинамга юборилсин.

Маймандий

Хўб, султон!

Ҳаммаси ҳам бажарилур.

Маҳмуд

Уч кун муҳлат беринглар,
Халқни талаб, ўлжаларга бойиб олсин аскарлар.

Маймандий

Хогиржам бўл, улуғ султон, айтганингдек қиламиз.

Маҳмуд

Хоразмнинг куни битди! Ҳа, бу ёруғ жаҳонда
Битта Ғазна обод бўлса, етади!

Маймандий

Ҳа, шубҳасиз!

Ташқарида чошиб келиб тўхтаган от туёқларининг дупури эшити-
лади. Кўп ўтмасдан, эркакча кийинган, қилич ва қалқон таққан,
олтин дубулаға кийган Сайёра кириб келади.

Сайёра

(қучоқ очиб)

Омонмисан, оғажоним! Соғ-саломат бормисан!

Маҳмуд

О, Хоразм маликаси!

Сайёра

(Маҳмуднинг бўйнидан қучоқлаб)

Сени жуда соғиндим!

Маҳмуд

(Сайёрани қучоқлаб, эркалаб)

Қойил қилдинг, азиз синглим! Сендан жуда розиман!

Маймандий

Оғасидек кўп ақлли! Оғасидек тadbиркор!
Оғасидек олий мақом! Оғасидек довюрак!
Ҳақиқатан султон Маҳмуд Ғазнавийнинг синглиси!

Маҳмуд

Ҳа, синглимнинг билагида юз арслоннинг кучи бор!
Юз йигитнинг юрагидан афзал эрур юраги!

(кулиб)

Ҳийлада ҳам юз шайтонга, минг иблисга дарс берур!

Сайёра

(кулиб)

Чунки менинг қиблагоҳим, устозим сен, оғажон!

Маҳмуд

(кулиб)

Оббо, сен-ей! Қани, вазир, шаробдан қуй, синглимнинг
Соғлиғига оқ ичайлик! Ҳамма қадаҳ кўтарсин!

М а й м а н д и й

(май қуйиб ҳаммага улашади)

Жоним билан маликанинг соғлигига ичаман!

Шайхулисломдан бўлак ҳамма ичади.

М а ҳ м у д

(Шайхулисломга хўмрайиб қараб)

Сиз нимага ичмадингиз?!

Ш а й х у л и с л о м

Мен умуман ичмайман...

М а ҳ м у д

Бу ер менинг қароргоҳим! Бу ерда мен ҳокимман!
Қари тулки, нима учун буйруғимни бузасан?!
Ё сен биздан афзалмисан?!

Ш а й х у л и с л о м

(қўрқиб)

Кечирасиз, султоним!

М а ҳ м у д

Ё сени ҳам ҳузуримга ажал ҳайдаб келдимиз?!

Ш а й х у л и с л о м

(даҳшатда)

Йўқ, йўқ, султон, узр, узр, ич десангиз ичаман!

Шайхулислом шошиб, соқолларига тўкиб, май ичади.
Ҳамма ундан кулади.

Маҳмуд

Энди жўна ҳузуримдан! Чодиримдан чиқиб кет!
Ғазабимни келтирмасдан, узоқроқ юр кўзимдан!
Хоинларни ёқтирмайман! Мунофиқлар душманим!

Шайхулислом

(қалтираб)

Хўб бўлади, улуғ султон, кет десангиз, кетаман...

(гандираклаб чиқиб кетади.)

Маҳмуд

Бу расвонинг хизмати кўп Хоразмни сотишда,
Кези келса, бизларни ҳам тап тортмасдан сотади.

Сайёра

Оға, энди менга рухсат!

Маҳмуд

Нега бунча шошасан!
Эндиги жанг, эндиги иш бўлаверар сенсиз ҳам.

Сайёра

Шаҳзодани кўрмакчиман. Шаҳзодани соғиндим!

Маҳмуд

Ундай бўлса майли.

Сайёра

Қайтиб ҳузурингга келаман.

Сайёра чиқиб кетади. Бир оздан сўнг Қоратегин билан Со-
полтегин қўл-оёғи кишанланган Берунийни олиб киради.

Қоратегин

Мана, султон, олиб келдик Берунийни!

Маҳмуд

Жуда саз!

Абу Али ибн Сино қани?

Қоратегин

Қочиб кетибди!

Маҳмуд

Бизни холи қолдиринглар! Қоратегин, Маймандий,
Сополтегин, сизлар эса ҳузуримда қолинглар!

Бошқалар таъзим билан чиқиб кетадилар.

Ахир қўлга тушибсан-ку! Хўш, қалайсан, Беруний!
Нима учун йўқлаганда саройимга келмадинг?!

Беруний

Хоҳламадим! Ор қилардим ҳузурингга келишдан!
Чунки жирканч бир махлуқсан, илму фаннинг душмани!
Жаҳолатнинг маконисан! Нодонликнинг конисан!
Нурга қарши зулумотсан, кўршапалак эрурсан!

Қоратегин

Тилингни тий, Абу Райҳон!

Маҳмуд

Шошма! Майли, сўзласин.

Тили ширин бўлар эмиш ўладиган боланинг!
Қўй, сўзласин, сўнгги дамда юрагида не бўлса.
Сўзла! Қўрқма! Юрагингда нима бўлса сўзлаб қол!
Сўнг пушаймон бўлиб юрма, ҳадемасдан тилингни
Қирқиб олиб, қийма қилиб итларимга ташлайман!

Беруний

«Тошга ёмгир кор қилурму муттасил ёққан билан»—
Деган гап бор халқ ичида, кор қилмайди сенга сўз!

Маҳмуд

Сўзламасанг мажбур қилур сўзламакка жаллодлар!
Қани, сўзла, фурсатинг оз, кўп ўтмасдан ўласан!

Беруний

Ҳа, биламан, сенинг касби коринг фақат ўлдириш!
Бундан бошқа марҳаматни сендан кутиб бўлмайди.
Сен жаллодсан! Қўлларинг қон! Вужудингдан қон томар!
Тожингга ҳам қон сачраган! Тахтингда ҳам қон изи!

Маймандий

Оғзингни юм! Ҳўзурингда улуғ султон турибди!

Беруний

Султон эмас, йиртқич! Иблис!

Сополтегин

(қилич сугуриб)

Бас қил! Чопиб ташлайман!

Қоратегин

Узр сўра! Тиз чўк дарҳол!

Беруний

Тиз чўкмайман ҳеч қачон!

Маҳмуд

Қизишманглар!

Беруний

Агар менинг тўғри гапим ёқмаса,
Гапга солиб ўтирмасдан чиқаравер ҳукмингни!

Маҳмуд

Сен нимангга ишонасан?

Беруний

Келажакка! Халқимга!
Авлодларнинг тақдирига ишонаман!

Маҳмуд

Таажжуб!

Мендан сира ҳайиқмасдан ўз фикрини юзимга
Очиқ-ойдин айтадиган одамлар ҳам бор экан...
Ҳа, айтгандай, сенинг тагинг паст экан деб эшитдим,
Ўтинчилик қилиб ўтган экан онанг, шу ростми?

Беруний

Ҳа, рост, онам ўтинчилик қилар эди туну кун,
Ўтин териб, ўтин сотиб мени боққан, улғайтган.
Ҳа, онамнинг териб келган ўтинидан кулбаси,
Вайронаси исиганлар дуо қилган онамни...
Ҳа, онамнинг ўтинида қозонини қайнатган
Етим-есир, ғариблар ҳам ундан миннатдор бўлган...
Менинг онам ҳалол ва пок ҳамда художўй эди...
Таги паст деб ҳалол меҳнат қилганларни айтмайди.
Таги паст деб ҳалол меҳнат қилганларни талаган,
Ўғирлаган одамларни, каззобларни айтади!
Менинг тагим, асли зотим сеникидан тозароқ!
Мана, сени таги паст деб айтса бўлур, негаки,
Сенинг отанг турк ғуломи Себуктегин ашаддий
Каллакесар, ўғри эди, ҳеч савоб иш қилмаган!
Хиёнатда ўтган бутун умри золим отангинг!
Сен ҳам жадал бормоқдасан ўз отангинг йўлидан!

Маҳмуд

Ундай эмас, янглишасан, мен шариат йўлига,
Дини ислом ишларига ҳаётимни тикканман.
Ғазавот деб қўлга қилич олган соҳибқиронман!

Беруний

Сўзларингнинг бари ёлғон! Сенга ниқоб — шариат!
Шариатни ниқоб қилиб ҳаё билмас юзингга,
Шариатни, адолатни оёқ ости қилгансан!
Дини ислом эмиш! Ёлғон! Дини ислом баҳона!
Сен худодан юз ўгирган имони йўқ султонсан!

Маҳмуд

Кўп ҳаддингдан ошаверма!

Беруний

Энди жаҳлинг чиқдими!
Модомики, сўз бердингми, тўхтатмагил сўзимдан!
Ҳақиқатни эшитиб ол, бир йўл ҳақгўй одамдан.
Онамдан ҳам азиз юртим Хоразм!
Не кунларни солдинг, жаллод, Хоразмнинг бошига!
Ана, қара, ўт ичида қоврилмоқда Хоразм.
Отларингнинг туёқлари гўдакларнинг бошини
Янчиб ўтди! Филларингнинг оёқлари остида
Қанча-қанча бегуноҳлар қолиб кетди!

Маҳмуд

Урушнинг

Қондаси шундай! Уруш шафқат нима билмайди.
Ўт қўйилур, қон тўкилур, ўлдирилур урушда.

Беруний

Нима учун Хоразмга қўшин тортдинг? Хоразм
Мусулмонлар ўлкаси-ку! Қани ўша шариат!
Дини ислом қайда қолди?!

Маҳмуд

Чунки, Маъмун саройи
Сенга ўхшаш даҳрийларга тўлиб кетди, уларга
Жазо бериш менинг эзгу бурчим эди!

Беруний

Баҳона!
Ҳеч мусулмон қилмайдиган ишни қилдинг, нобакор!
Қанча олим, қанча шоир, қанча-қанча аллома
Қиличингдан ҳалок бўлди!

Маҳмуд

Сен ҳам ҳалок бўласан!
Мен султонман! Бўйсунмаган менга ҳалок бўлади.

Беруний

Сен жаҳолат султонисан! Мен маърифат шоҳиман!

Маҳмуд

Сен гадосан! Китоблардан бошқа сенинг ниманг бор!

Беруний

Китобларим сенинг барча хазинангдан қимматроқ!
Менинг мулким фан-маърифат! Илму ҳикмат бойлигим!
Мен дунёни бойитишга, гуллатишга келганман.
Сен дунёни ёндиришга, кул қилишга келгансан!
Менинг йўлим равшан, ёруғ, қўлимда фан машъали.
Сенинг йўлинг харобазор, қадамингда қабрлар.
Сен вайрона истайдиган шум ниятли бойқушсан!

Маҳмуд

Вайронамиш!.. Ахир, менинг саройларим жаннат-ку!
Пештоқлари забаржаддан, остонаси тиллодан!

Беруний

Саройларнинг одамларнинг суягидан қурилган,
Ғарибларнинг қони билан қоригансан лойини!
Санойининг латифаси эсингдами?

Маҳмуд

Латифа?

Ҳеч қанақа латифани билмайман!

Беруний

Ҳа, бўлмаса,

Эшитмаган бўлсанг эшит, нима дейди Саной:

«Бир кун Султон билан вазир овга кета туриб, бир харобанинг ёнидан ўтибдилар. Харобада ўтирган иккита бойқуш бир-бири билан гаплашаётган экан. Вазир бойқушларнинг суҳбатига қулоқ солиб йиғлабди. Султон ҳайрон бўлиб, нега йиғлаётибсан, бойқушлар нима деяптилар, деб вазирдан сўрабди. Вазир, бойқушлар бир-бирлари билан қуда бўлмоқчи, бойқушларнинг бири иккинчисидан қизимнинг қалини учун ўн минг хароба берасан деб талаб қиляпти, иккинчиси эса шошма, сабр қил, агар султон Маҳмуд Ғазнавий яна бир йил ҳукм сурса, мен сенга ўн минг эмас, юз минг хароба бераман деяпти, деб жавоб берибди».

Маҳмуд

(бақиради)

Елғон!

Маймандий

Тухмат!

Маҳмуд

Бунақа гап бўлган эмас!

Маймандий

Бўлмаган!

Беруний

(кулиб)

Бу шоирнинг ҳамда халқнинг сенга берган баҳоси!

Маҳмуд

Сен ўласан, Абу Райҳон!

Беруний

Ҳаммамиз ҳам ўламиз!

Ҳеч шубҳасиз, бир ўлим бор ҳамманинг ҳам бошида.
Биров олдин ўладию биров кейин ўлади.
Бу табиат қонунидир, вақти келса дунёдан —
Мен кетаман.

Маҳмуд

Вақти келди!

Беруний

Шаксиз, сен ҳам кетасан.

Барча қилган ишимизга тарих гувоҳ бўлади.
Келажакда ҳаммамизни тилга олур авлодлар,
Биримизни яхшилабу биримизни ёмонлаб.
Биримизга раҳмат айтур, биримизни лаънатлар.
Қани, айт-чи, авлодларга сендан нима қолади?
Харобами? Вайронами? Юзинг қора! Қўлинг қон!
Мен дунёга келиб фақат хайрли иш қилдим, ҳа,
Сенга ўхшаб юрт бузмадим, қон тўқмадим, ёқмадим.
Авлодларга мерос бўлиб, бойлик бўлиб халқ учун,
Мендан яхши сўз қолади, мендан китоб қолади.
Фаннинг буюк денгизига ирмоқ бўлиб интиладим.
Фан дарёси азим дарё, у дарёга менинг ҳам
Қилган ишим ҳеч бўлмаса томчи бўлиб қўшилур!

Маҳмуд

Демак, сўзинг тамом бўлди. Жаллод!

Шу топда югурганча Масъуд, орқасидан Унсурий
киради.

Масъуд

Шошманг, отажон!

Берунийга қўл кўтармак гуноҳ эрур, султоним!
Агар уни қатл этсангиз тарих сизни кечирмас,
Авлодларнинг лаънатига, нафратига қолурсиз.
Маърифатнинг хазинаси тугар — агар у ўлса.
Берунийни менга беринг, ундан таълим олайин!
Илм ўрганай Абу Райҳон каби улуғ олимдан.
Менга беринг Берунийни! Менга керак Беруний!
Кўпдан бери шогирд бўлгим келар эди устозга.

Унсурий

Шаҳзоданинг сўзларига қулоқ осинг, султоним!
Берунийдай алломани кўрган эмас замона!

Масъуд

(Маҳмуднинг оёғига йиқилиб)

Берунийни ўлдирсангиз мени қўшиб ўлдиринг!

Маҳмуд

Тур ўрнингдан! Пирим, яна сиз тушдингиз орага...

Масъуд ўрнидан туради. Маҳмуд ўйчан, Берунийнинг ёнига боради,
унга узоқ тикилиб қарайди.

Абу Райҳон олимлигинг қандай, уни билмайман,
Аммо, лекин, мардлигингга, юрагингга қойилман...
Мард экансан, ҳеч ким менга айтолмаган гапларни
Тортинмасдан, ҳайиқмасдан ва ўлимдан қўрқмасдан
Айта олдинг. Майли, қани, кишанини ечинглар...

Қоратегин билан Сополтегин Берунийнинг кишанларини ечишади.

Мана, ўғлим, Берунийни сенга бердим, ола қол;
Нима қилсанг ихтиёринг... пишириб е, хоҳласанг...

Маҳмуд орқасидан Маймандий, Қоратегин, Сополтегинлар чиқиб кетишади. Масъуд, Унсурий Беруний билан йиғлаб, қучоқлашиб кўришади.

М а с ъ у д

Азиз устоз, сизни кўрдим, бахтиёрман!

Б е р у н и й

Ташаккур!

У н с у р и й

Салом сизга улуғ олим, алломаи замона!

Б е р у н и й

(қаддини ростлаб узоқларга тикилади. Нурда ҳайкалдай бўлиб кўринади. У мағрур, у ғолиб)

Салом, бахтли авлодларим! Салом, бахтли замонлар!
Мен сизларга минг йил оша қизгин салом йўллаймам!
Қабул этинг бобонгизнинг эзгу саломларини!
Мен умримни илму фанга бағишладим — агарда
Яна минг йил яшасам ҳам худди шундай қилардим.
Чунки, фанга боғлиқ эрур келажакнинг камоли.
Чунки фанда аён бўлув ҳақиқатнинг жамоли.
Фан инсоннинг ақлу идрок, заковати, меҳнати,
Истеъдоди, даҳосининг баҳоси йўқ меваси.
Разолатнинг, тубанликнинг кушандаси эрур фан.
Олов бўлиб ёндирув фан жаҳолатни, зулматни,
Машъал бўлиб ёритув фан инсонларнинг йўлини!
Фан бобида яратганим илмий жавоҳирларни
Замонанинг ва тарихнинг қўлларига топширдим,
Улар сизга меросимни ҳеч шубҳасиз етказгай.
Келажакнинг умидлари нур бермакда кўзимга...
Авлодларим, дунёда сиз бор экансиз умримнинг
Ниҳояси йўққа ўхшаб кўринади ўзимга!..

П а р д а

Январь—19 апрель, 1973 йил